

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**DOĞU AVRUPA TÜRK KAVİMLERİNİN(KİPÇAK, İDİL- BULGAR, PEÇENEK
VE HAZARLAR) ALTIN ORDA DEVLETİ'NE ETKİLERİ**

Merve ATALAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2023

©2023-Merve ATALAY

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOĞU AVRUPA TÜRK KAVİMLERİNİN (KIPÇAK, İDİL- BULGAR, PEÇENEK
VE HAZARLAR) ALTIN ORDA DEVLETİ'NE ETKİLERİ

THE EFFECT OF THE TURKISH TRIBES OF EASTERN EUROPE(KIPCHAKS,
IDIL- BULGARIANS, PECHENECS AND KHAZARS) ON THE GOLDEN
HORDE STATE

Hazırlayan

Merve ATALAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

KIRŞEHİR-2023

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Merve ATALAY tarafından hazırlanan “Doğu Avrupa Türk Kavimlerinin (Kıpçak, İdil- Bulgar, Peçenek ve Hazarlar) Altın Orda Devleti’ne Etkileri” adlı tez çalışması tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

Üye.....(İmza)

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Üye.....(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Nilay AĞIRNASLI

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../20..

(İmza)

Prof. Dr. Cemalettin İpek

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

14/09/2023

Merve ATALAY

ÖZET

DOĞU AVRUPA TÜRK KAVİMLERİNİN (KIPÇAK, İDİL- BULGAR, PEÇENEK VE HAZARLAR) ALTIN ORDA DEVLETİ'NE ETKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Merve ATALAY

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

2023-(X+ 79)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Jüri

Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Dr. Öğr. Üyesi Nilay AĞIRNASLI

Tarihin her safhasında, yadsınamaz bir gerçek olarak pek hoş karşılanmayan Türk-Moğol göçebe ulusları ata yurtları Türkistan'dan her yöne göç ederek özellikle Orta Asya ve Doğu Avrupa sahasına yayılmıştır. Cengiz Han'ın kurduğu Ötüken merkezli karasal anlamdaki en geniş imparatorluk kültürün, dilin, törenin, yazının, ordunun, memurların, unvanların Türkçe olduğu bir yapılanmaydı. İlk çağlardan beri Türk yurdu olan Karadeniz'in Kuzeyi/ Doğu Avrupa Cengiz İmparatorluğu'nun ardılı olan Altın Orda Devleti kuruluşta Moğol olsa da kısa bir süre içinde Türk-İslam kimliği kazandı. Başlangıçta Moğollar tarafından kurulsun da kısa sürede Türk Devleti halini almasının nedeni; hâkim unsurun Kuman-Kıpçaklar, İdil-Bulgarları, Peçenekler gibi birçok Türk boyunun yoğunluğu ve İslam Dininin Orta Asya Türk Tasavvufçuları tarafından bölgeye yayılmasıdır. Yüzyıllar boyunca aynı bozkırları hatta devletleri paylaşan Türk ve Moğol toplumu, Orta Çağ Türk ve Avrupa tarihinde önemli rolü olan Altın Orda Devleti'nde tekrardan birlikte yaşadılar. Tarihsel süreçte Türk tarihinin çok önemli bir ayağı olan Karadeniz'in Kuzeyi /Doğu Avrupa topraklarındaki Türk siyasi hayatı milattan önceki devirlerden 1552 Rusların Türk illerini istila etmesine kadar sürdü. XIII. yüzyılın başlarından itibaren merkezde Karadeniz'in Kuzeyi, Kırım, Doğu Avrupa, İdil-Bulgar ve Kuzey Kafkasya'yı kapsayan bölgelerde şekillenen Altın Orda Devleti, başta Türk tarih ve kültürüne yaptığı katkıyla, Orta Çağ'ın en büyük ve önemli Türk devletlerinin başında gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Altın- Orda, Deşt-i Kıpçak, İslam, Kıpçak, Moğol, Türk.

ABSTRACT

THE EFFECTS OF THE TURKISH TRIBES OF EASTERN EUROPE (KIPCHAKS, IDIL- BULGARIANS, PECHENECS AND KHAZARS) ON THE GOLDEN HORDE STATE

M.Sc.Thesis

Preparer: Merve ATALAY

Advisor: Asst. Prof. Dr. İlker TÜRKMEN

2023- (X+79)

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

History Department

Jury

Asst. Prof. Dr. İlker TÜRKMEN

Prof. Dr. Veli Ünsal

Asst. Prof. Dr. Nilay AĞIRNASLI

At every stage of history, the ancestral homelands of the Turkic-Mongolian nomadic nations, which were not very welcome as an undeniable fact, migrated from Turkestan in all directions and spread especially to the area of Central Asia and Eastern Europe. The largest empire in the terrestrial sense, centered on Ötüken, founded by Genghis Khan, was a structure in which culture, language, ceremony, writing, army, officers, titles were in Turkish. The Golden Horde State, the successor of the Black Sea North/ Eastern European Genghis Empire, which has been a Turkish homeland since the earliest ages, gained a Turkish-Islamic identity within a short period of time, although it was Mongolian at the foundation. Although it was originally founded by the Mongols, the reason why it soon became a Turkish State is that the dominant element is the density of many Turkish tribes, such as Cuman-Kipchaks, Idil-Bulgarians, Pechenegs, and the spread of the Islamic Religion to the region by Central Asian Turkish Sufists. Turkish and Mongolian society, which shared the same steppes and even states for centuries, lived together again in the Golden Horde State, which played an important role in the history of Medieval Turkish and European history. Turkish political life in the Northern / Eastern European territories of the Black Sea, which is a very important pillar of Turkish history in the historical process, lasted from the periods before B.C. to the invasion of the Turkish provinces by the Russians in 1552. XIII. The Golden Horde State, which has been formed since the beginning of the century in the regions covering the North of the Black Sea, Crimea, Eastern Europe, Idil-Bulgaria and the North Caucasus in the center, is one of the largest and most important Turkish states of the Middle Ages, mainly due to its contribution to Turkish history and culture.

Keywords: Golden Horde, Diğt-i Kipchak, Islam, Kipchaks, Mongolian, Turkish.

ÖN SÖZ

Yüzyıllar boyunca aynı bozkırları hatta devletleri paylaşan Türk ve Moğol toplumu, Orta Çağ Türk ve Avrupa tarihinde önemli rolü olan Altın Orda Devleti'nde tekrardan birlikte yaşadılar. XIII. yüzyılın başlarından itibaren merkezde Karadenizin Kuzey'i, Kırım, Doğu Avrupa, İdil-Bulgar ve Kuzey Kafkasya'yı kapsayan bölgelerde şekillenen Altın Orda Devleti, başta Türk tarih ve medeniyetine yaptığı katkıyla, Orta Çağ'ın en büyük ve önemli Türk devletlerinin başında gelmektedir. Elde edilen bilgiler doğrultusunda önce Cengiz İmparatorluğu daha sonra ardılları üzerindeki Türk etkileri elde edilen bilgiler doğrultusunda üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada, Türk tarihinin en önemli ayaklarından birinin yaşandığı Doğu Avrupa temel alınarak Altın Orda Devleti'nin Türk kavimleri tarafından şekillenmesi ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise elde edilen bilgiler yorumlanmış ve ortaya çıkan kanaat ve hükümler paylaşılmıştır.

Bu çalışmada zamanını ve emeğini esirgemeyen, her konuda yardımcı olan danışmanım Dr. Öğrt. Üyesi İlker TÜRKMEN'e üstümdeki büyük emekleri için şükranlarımı sunarım. Ayrıca dersini alarak bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim saygıdeğer hocam Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ'e teşekkür ederim. Bu çalışmada bana destek olan annem Tülay ve babam Adnan ATALAY'a beni yetiştirip bu günlere getirdiklerine ve hayatımın her aşamasında bana destek oldukları için çok teşekkür etmeyi borç bilirim.

Merve ATALAY

Kırşehir-2023

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
BÖLÜM I.....	7
1. ASYA'DAN AVRUPA'YA YAPILAN TÜRK GÖÇLERİNİN NEDENLERİ, SONUÇLARI VE GÜZERGAHI	7
1.1. Doğu Avrupa'da Teşkilatlanan Türk Boy, Budun ve Devletleri.....	7
1.1.1. Kimmerler ve İskitler	8
1.1.2. Attila ve Avrupa Hunları	9
1.1.3. Avarlar	9
1.1.4. Sabarlar	10
1.1.5. Hazarlar	11
1.1.6. Macarlar	13
1.1.7. Bulgarlar (Büyük Bulgar Devleti/ Magna Bulgaria).....	13
1.1.8. Peçenekler ve Oğuzlar	14
1.1.9. Berendiler	16
1.1.10. Karakalpaklar	17
1.1.11. İdil- Bulgarları	17
1.1.12. Kıpçaklar	21
BÖLÜM II	28

2. MOĞOL İSTİLASI DEVRİ ORTA ASYA VE DEŞT-İ KIPÇAK.....	28
2. 1. Gök-Türk Kağanlığı Sonrası Türkistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı..	28
2.2. Cengiz Han'ın İmparatorluğunu Kurması	29
2.3. Cengiz Han'ın İlk Çalışmaları ve Yönünü Batıya Dönüşü.....	30
2.4. Moğol İstilasının Deşt-i Kıpçak'a Uzmanması ve Cuci	31
2.5. Batu Han ve Deşt-i Kıpçak Seferleri/ Kalka Savaşı	32
2.6. Altın Orda Devleti ve Başkent Saray'ın Kurulması.....	35
2.7. İlhanlı Devleti'nin Altın Orda ve Memlüklü Politikası.....	36
2.8. Berke Han'ın Tahta Geçışı ve Devlet Politikası.....	39
2.9. Özbek ve Canibek Han Dönemleri.....	40
2.10. Moğol İstilasının Sonrası Deşt-i Kıpçak'taki Durum	42
BÖLÜM III.....	46
3. CENGİZ İMPARATORLUĞU VE ARDILLARI ÜZERİNDEKİ TÜRK ETKİSİ.....	46
3.1. Moğol Devlet Düzeni ve Genel Teşkilatlanmada Türk Etkisi	46
3.2. Moğol İmparatorluğu İçindeki Türk Nüfusu ve Etkileri.....	47
3.3. Moğollarda Ordu Yapısına Türk Etkisi.....	50
3.4. Altın Orda Devleti'nde Ticaret ve Şehircilik Çalışmaları	52
3.5. Altın Orda Devleti'nde Resmîyette ve Günlük Hayatta Dil	57
3.6. Altın Orda Devleti'nin Adı Meselesi Üzerine.....	60
3.7. Türk- Moğol Akrabalığı Üzerine	62
3.8. Altın Orda'nın Ardılı Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile İlişkileri	63
SONUÇ	66
KAYNAKÇA.....	70
ÖZGEÇMİŞ	79

KISALTMALAR

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

Hük. Yıl.: Hükümdarlık Yılları

İA.: İslam Ansiklopedisi

M.Ö.: Milattan Önce

M.S.: Milattan Sonra

Not.: Notlandıran

s.: Sayfa

S.: Sayı

ss.: Sayfa sayısı

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

Yay.: Yayınları

yy.: Yüzyıl

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Problemi

İslam öncesi Türk tarihi incelenmeye alındığı zaman mekân olarak sadece ata yurt Orta Asya'ya değil Kafkasya, Karadeniz'in Kuzey'i ve Macar ovalarına kadar gitmek gerekir. Çalışmada özellikle üzerinde durulacak olan Karadeniz'in Kuzey'i doğu ile batı arasında ilk çağlardan itibaren adeta bir köprü görevi görmüştür. Orta Asya'nın adeta devamı niteliğinde olan Karadeniz'in Kuzey'i doğudaki Türk kökenli göçebe budun ve boylar için cazibe merkeziydi.

Irmaklarla beslenen bu bölge hayvanların otlaması için oldukça zengindi. Milattan önceki devirlerden başlayarak arkeolojik çalışmalar ışığında Kimmer ve İskitlerin bu bölgeyi yurt tuttuğunu söylemek mümkündür. Daha sonra sırasıyla Avrupa Hunları, Avarlar, Sabarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenek, Oğuz grupları ve en sonunda Kıpçaklar yüzyıllar boyunca bölgeyi Türk yurdu haline getirdiler. Başlıkta adı geçmesine rağmen Hazar ve Peçeneklerin Altın Orda Devleti'ne doğrudan etkilerini söylemek mümkün değildir. Fakat onlardan biraz önce burada yaşadıkları ve içinde buldukları çalışmalar adeta miras olarak yeni devlete kalmıştır. Devlet içinde bizzat büyük etkilerini görecektir olduğumuz İdil- Bulgarlar ve Kıpçaklar üzerinde daha çok durulacaktır.

Tarihsel süreçte Türk tarihinin çok önemli bir ayağı Doğu Avrupa idi. Bu durum milattan önceki devirlerden 1552 Rusların Türk illerini istila etmesine kadar sürdü. 1792 Yaş Antlaşması ile Kırım, Osmanlı Devleti'nin elinden kesin olarak çıktı. Bu bağlamda Doğu Avrupa'daki Türk varlığı siyaseten bitse de bölgede Türk kökenli topluluklar çeşitli yerlere dağılmıştır. Kıpçaklar, Tatarlar, Gagavuzlar, Karaimler ve Balkanlarda günümüzde varlığını devam ettiren çeşitli Türk toplulukları buna örnektir.

Doğu Avrupa'da M.Ö zamanlara giderek Kimmerler 'den başlamak doğru olacaktır. Karadeniz'in Kuzey'i, Avrasya ve Anadolu'ya yayılmış durumdaki Kimmerler'i daha sonra uzun yıllar İskitler takip edecekti. Burada çok geniş anlamda kullanılan İskit kavramının büyük bir bölümünün Türk olduğunu söylemek mümkündür. Bilinen tarih içinde M.S 370'lerden itibaren Balamir'in liderliğindeki Orta Asya'dan başlayan Hun göçü burada somut Türk tarihinin başlangıcı kabul edilebilir.

Hunlardan başlayarak XIII. yüzyıl Batu Han(1236-1242) seferlerine kadar neredeyse her yüz- yüz elli yılda bir kitleler halinde gerçekleşen Türkistan (Orta Asya) ve Batı Kazakistan'dan bir göç hareketi görülür. Bu göç hareketlerinin her birinde dünya

tarihini değiştiren önemli olaylar meydana gelmiştir. Kavimler Göçü'nün başlamasıyla Avrupa Hunlarının hareketleri sonucu günümüz Avrupa haritasının temelleri atılmıştır. Hunları takiple bölgeye gelen Avar göçü, Doğu Avrupa'nın etnik yapısının şekillenmesiyle son bulmuştur. Avarlardan bir grup Kafkasya'da kalmış ve günümüz Dağistan halkının Avar adıyla anılmasını miras olarak bırakmışlardır.

Avarlardan önce Sabarlar 463-558 arasında Karadeniz'in Kuzey'i ve Kafkasya'da önemli roller oynadı. Sasani ve Avarların ağır darbeleri karşısında tutunamayan Sabarlar, Gök-Türk himayesine girdi. Çözünmeye başlayan Sabarlar çeşitli bölgelere dağıldı. Semender ve Belencer adlı iki Sabar kabilesi daha sonra kurulacak olan yeni Türk Kağanlığı olan Hazarların esas kitlesini oluşturdu.

Çok geniş bir bölge olan Sibirya'ya adlarını veren bu Türk topluluğunun etkileri bugün de devam etmektedir. Daha sonra Sabar adının yerini Hazar adı aldı. 620'lerde Harezmi, Karadeniz'in Kuzey'i ve Kafkasya'yı yaklaşık 400 yıl (VII. ve XI. yüzyıllar arası) egemenlik altında tutarak önemli siyasi roller oynadılar. Doğudan gelen Peçenek, Oğuz ve Kıpçak akınları Hazarları rahat bırakmayarak güçten düşürdü devamında toprak kayıpları yaşandı. Bugünkü Kırım, Letonya ve Polonya'da yaşamalarını sürdüren Karaim Türkleri Hazarların devamıdır.

Peçenekler, Oğuzlar, Bulgarların göçleri sonrası bölge baştan sona Türk yurdu kılınmıştı. 860'lı yıllarda Ruslar meydana çıkmaya başladı. 882 yılında bilinen ilk Rus Knezliği olan Kiev Knezliği kuruldu. Peçenek baskıları güneye inmek isteyen Rusları geri püskürttü. Kuzey yönüne doğru çekilmeye zorlanan Ruslar, Moskova ve çevresine yerleşerek çoğaldılar. 860-1091 Batı Kazakistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan geniş alanda var olmuş ama bir araya gelerek devlet kurmayarak yaşamış bir boydur.

Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lügati't- Türk eserinde 22 Oğuz boyunun on dokuzuncusu olarak Peçenekleri gösterir. Başka bir görüşte Orta Asya'da kalan Peçeneklerin, Oğuzlara sonradan katıldığıdır. Peçenekler bir devlet oluşumu meydana getirmeseler de Ruslar ile mücadele halindedir. 915-1036 yılları arasında Rus topraklarına şiddetli akınlar düzenledikleri bilinmektedir. Büyük Kiev Knezi Svyatoslav, Peçeneklerin elinde can vermişti. Özü Irmağı'nı zapt eden Peçenekler, Bizans ve İskandinavya arasındaki ticaret yolu üzerinde söz sahibiydi. Buradan daha batıya geçerek Balkanlarda önemli siyasi olaylara karıştılar.

Bazen Bizans ile savaşa tutuştular bazen de Bizans ordularında ücretli askerlik

yaptılar. 1091 yılında İzmir beyi Çakan ile anlaşarak Bizans'ı kuşattılar. Bizans'ın yardımına koşan Kıpçaklardan ağır darbe yiyerek dağıldılar. Güçlerini kaybedince Macaristan, Bulgaristan ve Romanya'nın bazı bölgelerine yerleştiler. Bir kısım Peçenekler Slavlar ile karışırken bir kısım ise Anadolu'da Oğuzlarla karıştı. Günümüzde Anadolu'da Peçenek adlı birçok yerleşim yeri vardır. Peçenekler batıya göçmeden önce kaynaklarda fakir bir topluluk olarak anılırken batıda zenginliklerinden söz ettirdiler. Yeni yurtlukları onlara yeşil otlaklar ve ticaret sayesinde zengin bir hayat tarzı kazandırdı. Fakat alışık olmadıkları nemli ortamda zaman zaman salgın hastalıklarla tanıştılar ve fakirleştiler. Bilmedikleri coğrafyada tutunmaları devletsiz olarak teşkilatlanmalarının ve güçlerinin en açık kanıtıdır.

Peçenekler 230 yıl varlıklarını korudular ve yerlerini Kuman-Kıpçaklara terk ettiler. Son halka olan Kuman-Kıpçaklar Kazakistan'dan Doğu Avrupa'yı aşarak Kafkaslar, Balkanlar ve Macaristan'da önemli izler bıraktılar. Günümüzde bıraktıkları izler Macaristan, Romanya ve Ukrayna'da görülmektedir. Kıpçaklar batıda Tuna'ya, doğuda İrtiş ve kuzeyde İdil (Volga) Irmağı'na kadar olan bu geniş coğrafyayı yaklaşık 200 yıl boyunca Türk yurdu olarak tuttular.

Kıpçakların İrtiş Irmağı'ndan batıya doğru itilmeleri Kıtayların güçlenmesiyle başladı. Oğuz, Peçenek ve Kıpçaklar XI. yüzyıl başında eski kuzey yolunu takip ederek Doğu ve Orta Avrupa'ya göçtüler. Bu geniş sahanın Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) olarak anılmasını sağladılar. Bu tabir ilk olarak İran edebiyatı yazarlarından Nasır Hüsrev tarafından XI. yüzyılda kullanıldı. Kıpçak bozkırı/ çölü anlamına gelen Deşt-i Kıpçak'ın tek hâkimi XI. yüzyıldan Moğol istilasına kadar (XIII. yüzyıl) Kıpçaklar olmuştu. Bu geniş topraklar XII. yüzyıldan itibaren Batılı kaynaklarca “*Kumaniya*” şeklinde de adlandırılmıştı. Bu ad Moğol hâkimiyeti sonrasında da devam edecekti.

Kıpçaklar Moğol istilasına kadar bölgede 200 yıl kadar tıpkı Peçenekler gibi Ruslarla mücadele içindeydi. Bu mücadelenin yanı sıra Peçeneklerden devrıldıkları ticaret hayatlarında önemli yer tutuyordu. Moğol istilasından başsız kalan ve güç kaybeden sayıca azalan Kıpçakların bir kısmı batıya bir kısmı da Gürcistan'a gitti. Batıya Macar topraklarına giden Kıpçaklar burada etkili oldu. Dil ve kültür bakımından Macarları etkilediler. Gürcistan'a gidenler ise burada Gürcüler ile iyi ilişkileri sonucu İl Deniz Atabeyliği 'ni (1136-1225) kurdular. Buradan Arap dünyasına paralı asker olarak gittiler ve ordularda yerlerini aldılar.

Paralı asker olarak gittikleri Mısır'da uzun ömürlü, oldukça önemli ve büyük bir devlet olan Memlüklü Devleti(Kölemen/ ed-Devletü't Türkiyye)'ni meydana getirdiler. Kafkasya üzerinden Anadolu'ya gelerek Artvin, Erzurum, Erzincan, Tunceli hattı üzerinde yerleşen ve sonradan Müslüman olan Kıpçaklar koçbaşı mezar taşları ile Anadolu'nun Türkleşmesinde Oğuzlar kadar etkili oldu. Karadenizin Kuzey'i/ Doğu Avrupa topraklarını yurt tutan Türkler bölgede etkileşime geçtikleri diğer milletleri de etkilediler. Bazı Türk boyları Slav nüfus sayısının fazla olması ve din değiştirme sonucu (Hıristiyan dininin etkisiyle) bazı yerlerde öz kimliklerini unuttular. Bunun yanında Slavlarda da Türkleşme etkisi görüldü. Özellikle Ukraynalılar, Türk- Bozkır sistemini örnek alarak örgütlendiler ve bunu düşmanları Ruslara, Polonyalılara ve zaman zaman Türklere karşı kullandılar.

Yüzyıllar boyunca aynı bozkırları hatta devletleri paylaşan Türk ve Moğol toplumu, Orta Çağ Türk ve Avrupa tarihinde önemli rolü olan Altın Orda Devleti'nde tekrardan birlikte yaşadılar. Cengiz İmparatorluğu'nun hükmettiği gibi Altın Orda'nın da şekillendiği alanlar zaten Türk yurduydular. Moğolların varlığı saman alevi gibi bir anda gelip geçiciydi. Aynı coğrafyayı paylaştıkları ve bazen fazla iç içe girdikleri için Moğolları, Türk saymak yerinde olacak bunun yanında Cengiz Han'ın kurduğu büyük yapılanmaya Moğol- Türk İmparatorluğu demek doğru olacaktır. İdarecilerin Moğol fakat kültürün, ordunun, memurların, halkın, dilin, törenin, yazının, unvanların Türk olduğu imparatorlukta Moğol üstünlüğünden bahsetmek mümkün değildir. Moğollar karasal anlamda en geniş imparatorluğu kurmuş olsalar da yukarıda sayılan nedenlerle Türk kültürünün Moğollar üzerinde egemen olmasına şaşırılmamalıdır.

Birinci Bölümde *Orta Asya'dan Yapılan Türk Göçlerinin Nedenleri, Sonuçları ve Göç Sırasında Kullanılan Yollar* başlığı altında, Orta Asya'dan batı yönüne doğru yapılan Türk göçleri ele alınacak olup, yeni yurtlukların Türk toprakları olması yolundaki aşamalar kronolojik sırayla incelenecektir. İkinci Bölümde *Moğol İstilas Devri Orta Asya ve Deşt-i Kıpçak* adlı başlıkla Moğol yayılmasının ve kurulan yeni ulus devletlerin üzerinde durulmuştur. Kurulan yeni imparatorluk ve hemen ardından yeni ulusların Asya ve Doğu Avrupa'daki ne gibi değişiklikler yarattığı irdelenmiştir.

Üçüncü Bölümde ise Cengiz İmparatorluğu ve Ardılları Üzerindeki Türk Etkisi başlığından da anlaşıldığı üzere kurulan yeni imparatorluğun içindeki Türk nüfusu ve etkileriyle nasıl Türkleştiği ve Türk adıyla anıldığına dair bilgiler verilmiştir. Alt başlıklar halinde detaylı bilgiler verilmiştir.

Yüzyıllar boyunca aynı bozkırları hatta devletleri paylaşan Türk ve Moğol toplumu, Orta Çağ Türk ve Avrupa tarihinde önemli rolü olan Altın Orda Devleti'nde tekrardan birlikte yaşadılar. XIII. yüzyılın başlarından itibaren merkezde Karadenizin Kuzey'i, Kırım, Doğu Avrupa, İdil-Bulgar ve Kuzey Kafkasya'yı kapsayan bölgelerde şekillenen Altın Orda Devleti, başta Türk tarih ve kültürüne yaptığı katkıyla, Orta Çağ'ın en büyük ve önemli Türk devletlerinin başında gelmektedir.

Biz bu çalışmamızda Altın Orda Devleti hakkında yeni yapılan araştırmalar neticesinde bu devletin Türkleşmesini yeni bir bakış açısıyla değerlendirmeye çalışacağız. Bununla birlikte Altın Orda Devleti hakkında yazılan tezler incelenecek ve geniş bir literatür taraması yaptıktan sonra "Doğu Avrupa Türk Kavimlerinin (Kıpçak, İdil-Bulgar, Peçenek ve Hazarlar) Altın Orda Devleti'ne Etkileri' ni açıklamaya çalışacağız.

Tez konusu olarak Doğu Avrupa Türk Kavimlerinin (Kıpçaklar, İdil-Bulgarları, Peçenekler ve Hazarlar) Altın Orda Devleti'ne Etkilerinin seçilmesindeki en önemli neden, Türk tarih araştırmalarında ve bu sahada görülen boşluk olmuştur. Hazırlanan bu tez çalışmasında konunun önemine, söz konusu etkilerin ana çerçevesine ve kullanılan kaynaklara dikkat çekerek, bu alanda çalışacak araştırmacılara faydalı bir çalışma ortaya koymaktır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı Doğu Avrupa'ya anayurtları Orta Asya'dan gelip batıda Tuna'ya, doğuda İrtiş, kuzeyde İdil Irmağı'na kadar olan bu geniş düzlüğe adlarını vererek yaklaşık 200 yıl boyunca Türk yurdu olarak tutan Kıpçaklar ve Orta İdil boylarını yüksek medeniyet seviyesine erdiren İdil Bulgarları, Peçenekler ve Hazar Türklerinin bu geniş sahanın hâkimiyetini Moğollara devredince yeni şekillenen Altın Orda Devleti'ne etkilerini, analiz etmektir. Bu çalışmadaki amaç, Moğolların Türk olup olmadığı üzerine tartışmak ya da onları Türk göstermek değil, var olan bilgiler ışığında Türk-Moğol etkileşimini ortaya koymaktır.

Araştırmanın önemi; XIII. -XIV. yüzyıllar arasında Türk tarihi ve Doğu Avrupa coğrafyası için önemi yadsınamaz bir yer tutan Altın Orda Devleti'nin şekillenmesine değinildi. Kıpçaklar, İdil Bulgarları, Peçenekler ve Hazarların bu devlet üzerindeki etkilerini, Doğu Avrupa tarihindeki yeri ve önemini analiz ederek bilim dünyasına katkı sağlamaktır. Geçmişte vuku bulan, geçmişe ait bilgiler ve süregelen olaylar, tarihin konusudur ve insanların merakını hep canlı tutmuştur. Türk Tarihinde kıymetli bir yeri

olan Doğu Avrupa Türk Kavimleri günümüzde de önemini korumaya devam ederken birçok akademik çalışmaya konu olmuştur.

Doğu Avrupa Türk Kavimlerini tez konusu olarak seçerek Türk tarihine bütüncül bir bakış açısı sağlanması amaçlanmıştır. Konunun anlaşılabilirliğini var olan bilgileri gün yüzüne çıkararak çalışma alanına katmayı amaçlıyoruz.

Araştırmanın Yöntemi

Bu alışma nitel bir çalışmadır. Araştırmamızda konumuz incelenirken objektif bir bakış açısıyla bulmuş olduğumuz ana kaynakların incelenmesinin yanında bulduğumuz bilgilerin tutarlılığı diğer kaynaklarla karşılaştırılarak teyit edilmeye çalışılacaktır. Araştırmanın nemi ve amacı başlığı altındaki sunmuş olduğumuz ana ve alt başlıklar halinde tezin içerik kısmını oluşturmayı planlıyoruz. şayet sunduğumuz bölüm başlıkları ile ilgili lehte ve aleyhte fikirler kaynakasal açıdan çıkarsa içerik kısmını da değiştirebiliriz.

Araştırmamızda öncelikle literatür taraması yapıldıktan sonra ana kaynakların incelenmesi yer alacaktır. Bu eserler hakkında yapılan bağımsız çalışmalar da incelenecektir. Yine konumuzla ilgili yazılmış olan tezler, makaleler, bilimsel yazılar incelenerek, bu kişilerin konumuzla ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler ele alınarak eleştirisel bir bakış açısıyla incelenmeye çalışılacaktır.

BÖLÜM I

1. ASYA'DAN AVRUPA'YA YAPILAN TÜRK GÖÇLERİNİN NEDENLERİ, SONUÇLARI VE GÜZERGAHI

1.1. Doğu Avrupa'da Teşkilatlanan Türk Boy, Budun ve Devletleri

İslam öncesi Türk tarihi incelenmeye alındığı zaman mekân olarak sadece ata yurt Orta Asya'ya değil Kafkasya, Karadeniz'in Kuzey'i ve Macar ovalarına kadar gitmek gerekir.¹ Özellikle Karadeniz'in Kuzey'i, doğu ile batı arasında ilk çağlardan itibaren adeta bir köprü görevi görmüştür. Kadim Türk yurdu Orta Asya'dan farklı zamanlarda batı yönüne doğru yapılan göçlerde bu bölge birçok Türk topluluğuna yurtluk yapmıştı. Bu Türk göçleri sıradan bir nüfus hareketliliği değil yeni yurtluklar elde ettiren teşkilatlı/düzenli Türk topluluklarının yayılmasıdır.²

Dünya tarihine bakıldığı zaman görülür ki insanlar yaşadıkları coğrafyayla bütünleşip hayatlarını buldukları ortama göre şekillendirir. İklim şartlarının ağır ve zor olduğu, ekonomisinin çoğunlukla hayvancılığa dayandığı Türk kökenli bozkır halkları siyasi nedenlerle de yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Yer değiştirirken kendilerine has kültürlerini kaybetmeyip, göç ettikleri yerlere uyum sağlayarak binlerce yıl yok olmadan varlıklarını sürdürmüşlerdir. Eski Türk topluluklarının ırmak, göl gibi su kaynakları ve yaylak-kışlak sistemine göre düzenlenmiş bir hayat tarzları vardı.³

Yukarıda bahsi geçen Karadeniz'in Kuzey'i hayvancılık için oldukça elverişli bir bölgeydi. Büyük ırmakların beslediği otlaklar hayvancılıkla uğraşan Türkler için cazibe merkeziydi. Ayrıca buralar Orta Asya'nın da devamı niteliğindedi. Ata yurt Orta Asya'dan çeşitli sebeplerle ayrılmak durumunda kalan Türkler, batıya doğru ilerlerken Hazar Denizi'nin kuzey ve güneyinden ayrılan iki yolu kullandılar.⁴ İdil Irmağı ve çevresinin zengin oluşu yerleşim için uygun fırsatlar veriyordu. İdil Irmağı Avrupa'nın en uzun ırmağı olmakla beraber tarih boyunca çeşitli kavimlere ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Çalışmada adı sıkça geçecek olan İdil Irmağı Volga, Tatarca "İdel",

¹ Ahmet Taşağıl, "Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, İstek Yayınları, İstanbul, 2018, s. 161.

² Türkler Türkistan'dan(Orta Asya), siyasi(Çin, Hisen-pi, Moğol gibi kavim baskısı) ve ekonomik (kuraklık, nüfus artışına bağlı yetersiz otlak alanları, ağır kış şartları) nedenlerle yaşadıkları bölgelerden çeşitli yerlere göç etmiştir. Taşağıl, *Eski Türk Tarihi: Türklerin Kökeni, Yönetimleri ve Çin ile İlişkileri*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023, s. 156.

³ Taşağıl, "Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 161.

⁴ Akdes Nimet Kurat, *Peçenekler*, Yay. Haz. Ahsen Batur, Ankara, 2022, s. 1.

Çuvaşça “Atal” olarak söylenmektedir. Türk kavimlerinde Etel, İdel, Atil gibi farklı adlarla da adlandırılmaktadır.⁵

Yukarı İdil Irmağı kesimlerinde yapılan arkeolojik kazıların da kanıtladığı gibi bu bölge IV. ve V. yüzyıllardan itibaren bozkır halklarına ev sahipliği yapmıştı.⁶ Bu çalışmada merkez olacak Karadenizin Kuzey’i / Doğu Avrupa/ Deşt-i Kıpçak⁷ sahası ise tarihin bilinen ilk zamanlarından beri Türklere yurt olmuştur. Yapılan bu göçler sonucu Doğu Avrupa, Türk asker ve devlet teşkilatlanmasından haberdar olacaktır.⁸ Zaten Bizanslılar tarafından bahsi geçen bu bölgeye IX. ve X. yüzyıllarda Türkiye adı verilmişti.⁹

Türkiye adı yabancı kaynaklarda farklı zamanlarda farklı bölgeler için kullanılmıştır. Bizans kaynakları XI. yüzyılda Orta Asya için, VIII. yüzyılda ise Karadeniz’in Kuzey’i için kullanılmaktaydı. XII- XII. yüzyılda Memlükler için kullanılırken Malazgirt Zaferi ile birlikte Anadolu için kullanılıyor olacaktı. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bu adlandırmanın hep yabancı devletler tarafından yapıyor olmasıdır. Bu adlandırmalar Türklerin nerede yoğun olarak yaşadıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

1.1.1. Kimmerler ve İskitler

Karadeniz’in Kuzey’i MS 374 yılından beri Türk budun ve boylarına yurtluk etmiştir.¹⁰ Aslında çok daha önceleri Karadenizin Kuzeyi’nde Hazar Denizi ile Tuna Irmağı arasındaki bölgeyi Kimmerler MÖ 2000- 800 yılları arasında iskân ettiler. Daha sonra İskitler MÖ 800’li yıllarda doğudaki kavimlerin sıkıştırılması üzerine Kimmerlerin ülkesine gelmişti. İskitler doğuda Çin Seddi’nden batıda Tuna’ya kadar uçsuz bucaksız araziye(7000 km’den fazla) yayıldılar.¹¹

Bölgedeki İskit varlığından Herodot’un verdiği bilgiler ve arkeolojik kazılar sonucunda biliniyor. Pers kaynakları onları “Deniz’in ötesindeki Sakalar” olarak adlandırmıştır.¹² Yine İskitlerden Masaget adlı Türk budunu Karadeniz ile Hazar arasında,

⁵ İsmail Hakkı Işık, *Sekeller: Doğu Avrupa’da Unutulmuş Bir Hun Kavmi*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 42.

⁶ Altay Tayfun Özcan, *Hazarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.60.

⁷ Deşt-i Kıpçak tabiri tarihte Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlar için kullanılır. Batıda Tuna Irmağı’ndan başlayarak doğuda Aral ve Balkaş Gölü doğal sınırır. Günümüz Romanya, Moldova, Ukrayna, Güney Rusya, Batı Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan’ın bir bölümünün içinde olduğu bölge adıdır.

⁸ Kurat, *Peçenekler*, s. 54.

⁹ Taşağıl, “Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi’ne*, s. 164.

¹⁰ Taşağıl, *Eski Türk Tarihi: Türklerin Kökeni, Yönetimleri ve Çin ile İlişkileri*, s. 217.

¹¹ Abdülhaluk Çay- İlhami Durmuş, “İskitler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.1, Ankara, 2002, s. 862.

¹² İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 51.

Kafkas dağlarına, Gürcistan ve Aras Irmağı'nın güneyine saçılmışlardı.¹³

“Büyük Türkistan bozkırlarına akan Yayık-Ural nehirleri ve Ural dağlarından Vistül ve Tuna nehirlerine kadar olan güney-doğu Avrupa bozkırları, İtil, Don, Dinyeper-Özi, Dinyester(Turla) nehirlerinin yukarı akımlarına kadar, Karadeniz ve Azak denizlerinin kuzey kısımları, Kafkas dağları çok eski zamanlardan beri Türk asıllı kavimlerle meskûn idi.”¹⁴

1.1.2. Attila ve Avrupa Hunları

Orta Asya'nın bilinen ilk büyük imparatorluğu olan Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla bünyesinde barındırdığı bazı Türk toplulukları bağımsız hareket etmeye başladı. MS. 93 yılından itibaren doğudan gelen Çin ve Hsien-pi hücumlarının etkisiyle batıya doğru yönelmek zorunda kaldılar.¹⁵ IV. yüzyılın başlarında Hunlar, Aral ve Hazar arasındaki eskiden İran kökenli Alanların ülkesine geldiler. 374 yılında İdil Irmağı kenarlarında görülüp ırmak kıyılarında yoğunlaştılar. Bu yıllarda Karadenizin Kuzeyi'nde Germen kavimleri yaşıyordu. Uzun süre içinde geniş alana yayılan Hunların başında Balamir Shan-yü (başbuğ) olarak bulunuyordu. Hunların kuvvetli siyasi birlikleri ve şaşırtıcı askeri taktikleri yerli kavimleri şaşırtmakla beraber yerlerinden oynatarak batıya doğru adeta sürüyordu. Hunların karşısında tutunamayıp birbiri üstüne binen kavimler Avrupa'ya beraberlerinde Türk korkusunu da götürdü. Yeni topraklarda şekillenen Avrupa Hun İmparatorluğu'nda Türklerin yanı sıra Germen, Slav, İran ve Fin-Ugor kavimleri de vardı. İmparatorluğun her yanına yayılmış olan Beş-Ogurlar, On-Ogurlar, Sar-Ogurlar, Akatirler, Sabarlar gibi Türk boylarını saymak mümkündür.¹⁶

Attila'dan sonra Hunların gücü azalmaya başlayınca oğlu İrnek Orta Avrupa'da tutunmanın zor olduğunu anladı. Beraberinde çok sayıda soydaşını alıp Karadeniz'in Kuzeyi'ndeki Ogur¹⁷ gruplarıyla birleşti ve Bulgarları meydana getirdi.¹⁸ Bulgarlara ait “Hakanlar Listesi”nde İrnek, Bulgarların atası olarak gösterilir.¹⁹

1.1.3. Avarlar

¹³ Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2019, s. 57.

¹⁴ Hasan Ata Abeşi, s. 42.

¹⁵ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2022, s. 247.

¹⁶ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 254.

¹⁷ Ogur'lar miladın ilk yıllarından itibaren Orta İdil-Kama çevresinde oturmaktaydı. Ali Ahmetbeyoğlu, *Attila ve Hunları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 77.

¹⁸ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s. 259.

¹⁹ Ahmetbeyoğlu, *Attila ve Hunları*, s. 77.

Hunlardan sonra Avrupa'ya bu sefer yine başka Türk budunu olan Avarlar sarstı. Orta Asya'da Gök-Türklerin güçlenip bağımsız olduğu sırada Avarlar batıda göründüler.²⁰ Attila'nın ölümü üzerine dağılan Hunlar, Ogurlar ile birleşip Avar hâkimiyetine girdi. 558 yılında Bizans'a elçi gönderip ülkenin sınırına yerleşmek istediler. Bizans imparatoru o sırada Balkanlardaki Ogur gruplarıyla çatışma halindeydi. Avarların teklifini kabul edip anlaşma yaptı. Böylece Avarlar Ogurları ve Slav kabilelerini yenerek İdil'den Tuna'ya yayıldılar. Bu geniş bölgedeki çeşitli Türk boyları da Avar hâkimiyetini tanıdı.²¹

Göçleri sonrasında 558-805 yılları arası Orta Avrupa'ya ve Balkanlara hâkim olan Avarlar önemli siyasi değişikliklere neden oldu. Bizans ile yaptıkları anlaşmada Bizans'ı, Bulgar ve Slav akınları önlemesi karşılığında Tuna yakınlarında oturmalarına göz yumulacaktı. Ayrıca Avar büyükleri Bizans'tan vergi alacaktı. VII. yüzyıl başlarında (626) Avarlar 'ın Slavlar ile birlikte İstanbul'u kuşatmaları askeri açıdan ne denli güçlü olduklarını göstermektedir. Grek ateşiyle Avarlara karşı koyan İstanbul üzerindeki baskıları yavaş yavaş azalmaya başladı.²²

Avarlar zayıflamaya başlayınca onlara bağlı bulunan Bulgarlar reisleri olan Kurt'un etrafında birleşerek hâkimiyeti ellerine aldılar.²³ Yine Avarlar Erdel (Romanya'da bir bölge) ve Pannonya 'da (Batı Macaristan) birçok halkı hâkimiyetleri altına alıp devlet haline gelmişlerdi. Burada bir müddet Franklarla savaştılar. Avarların bünyesindeki halklar bir bir bu hâkimiyetten sıyrılınca zayıflayıp VIII. yüzyılda Frank darbesiyle yenik düştü. ²⁴ Avarlar bu yeni yurtlarında 558-805 yılları arasında askeri ve idari teşkilatlanmalarıyla 250 yıl kadar varlıklarını sürdürdüler.

1.1.4. Sabarlar

Avarlardan önce Sabarlar 463-558 arasında Karadeniz'in Kuzey'i ve Kafkasya'da önemli roller oynadı. Sasanilerin Sabarlar üzerine düzenledikleri seferde zayıfladıkları ve Avarların 557 yılındaki ağır darbesinden sonra askeri güçleri kalmayarak Gök-Türklerin himayesine girdikleri biliniyor. Bu sırada Gök-Türklerin sınırları batıda İdil Irmağına dayanıyordu.²⁵ Güney Kafkasya'da da yurtları Bizans'ın kontrolüne girince bölgede

²⁰ Akdes Nimet Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,2019, s. 24.

²¹ Taşağıl, "Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 195.

²² Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 27-29.

²³ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 266.

²⁴ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 29.

²⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 281, 270.

dağınık bir biçimde yaşamaya başladılar.²⁶ Semender ve Belencer adlı iki Sabar kabilesi daha sonra kurulacak olan yeni Türk kağanlığı olan Hazarların esas kitlesini oluşturacaktı.²⁷ Çok geniş bir bölge olan Sibirya'ya adlarını veren bu Türk topluluğunun etkileri bugün de devam etmektedir.

1.1.5. Hazarlar

Doğu'da Gök-Türk Kağanlığı fetret devrine girdiği sırada yeniden bir Türk topluluğu tarih sahnesine çıktı ve Sabar adı yerini birden Hazar'a bıraktı.²⁸ Daha 570'li yıllarda İstemi Yabgu'nun idaresindeki Hazarlar İdil boylarına geldiler ve burada Sabarlar üzerinde güç kazandılar.²⁹ 576'da Kırım Kerç Kalesi'ni alarak Gök-Türklerin sınırlarını Karadeniz'e ulaştırdılar.³⁰ Sabarların devamı ve Gök-Türklerin batıdaki en uç kolu olan Hazarlar, VII ve XI. yüzyıllar arası güçlü siyasi teşkilatlanması, ticari faaliyetleri ve dini hoşgörüsüyle Orta Çağ Doğu Avrupa'sının en önemli devletiydi.³¹ Bu olaylardan önce Doğu Avrupa'yı ilk defa düzenli bir devletle tanıştıran Hazarlar, Kağanlıklarını kurmadan bir süre önce Attila Hunlarına tabi iken Attila'nın ölümü üzerine Aşağı İdil tarafına kaymışlardı.³²

582'de Gök-Türklerin doğu-batı olarak ikiye ayrılmasıyla harekete geçen Hazarların bağımsız bir şekilde tarih sahnesine atılmaları 630 yılını buldu. İdil-Kama Irmağı boyundaki birçok kavimle birlikte Bulgarlar ve Fin kavimleri de bu yeni oluşan Kağanlığa bağlanmıştı. Karadeniz'in Kuzeyi'nde şekillenen Büyük Bulgar Devleti, Hazar akınlarıyla tarih sahnesinden çekildi³³ ve 641'de Bulgarları Tuna'ya doğru gitmeye zorlandılar. Ayrıca Hazarlar güneyden İslam ordularıyla da savaşmaya başlamış ve Kafkaslardaki Arap -İslam ordularının geçişini engellemişlerdir.³⁴ İslam devletinin en kudretli döneminde Hazarlara güç yetirememesi Hazarların ne kadar güçlü ve teşkilatlı bir yapıya sahip olduklarının göstergesidir.

Hızla büyümekte olan Hazar Kağanlığı batıda Bizans ile iyi ilişkiler içindeydi. Sasaniler'e karşı Bizans İmparatorluğuyla çoğunlukla iş birliğinde içinde bulundular. Bu iş

²⁶ Taşağıl, "Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.197.

²⁷ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 272.

²⁸ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 275.

²⁹ Özcan, *Hazarlar*, s.13.

³⁰ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *İA*, C.17, İstanbul, 1998, s. 116.

³¹ Taşağıl, "Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 198.

³² Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 30.

³³ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 276.

³⁴ Özcan, *Hazarlar*, s. 35.

birliklerini 731 yılında akrabalık bağıyla güçlendirdiler. Hızla gelişip güçlenen kağanlık birçok Türk ve Türk olmayan halkı da Hazar çatası altında toplamayı başardı. VII. yüzyıl başlarında yükselen Hazarlar, IX. yüzyılda gerilemeye başladılar. Zamanla askeri disipline verilen önem geri plana atılarak yerini ticarete bıraktı. X. yüzyılda Hazarlar hâlâ Doğu Avrupa'nın en güçlü devletiydi fakat iç düzenin bozulması ve paralı askerlik uygulamasıyla artık bozkır toplum yapısından uzaklaşmıştı. Bu yaşanan değişimlere paralel doğudan gelen Peçenek, Oğuz, Kıpçak gibi çeşitli Türk budunlarının saldırılarıyla birlikte bünyelerinde barınan diğer milletlerin (Rus) isyan etmesi devleti zora soktu. Rus isyan ve saldırıları arkasından Peçenek, Oğuz, Kıpçakların yıpratıcı faaliyetleri sonucu Hazarlar bir yüzyıl daha ayakta kalsalar da özellikle Kıpçak baskısıyla Harezmi ile Türkistan bağlantıları kesilince ticaret durdu.³⁵

Üst üste yaşanan saldırı ve isyanlarla güçten düşen Hazarlardan bir grup 965 yılından sonra Kırım'a giderken bir başka grup Hazar Denizi- Kafkaslar arasına çekilerek varlıklarını bir süre daha devam ettirdiler. Hazar Kağanlığı var olduğu bölgede sadece askeri- siyasi güç değil aynı zamanda coğrafi konum itibarıyla ticaret ve ekonomiyi canlı tutuyordu.³⁶ Şehirlere sahip olan Hazar Kağanlığı'nda, ziraat ve ticaretin yanı sıra hayvancılık da büyük yer işgal ediyordu. Önemli ticaret yollarının elde tutulması devleti her bakımdan saldırıya açık hale getirmişti.³⁷ Ayrıca Kağanlıktaki dini ayrılıklar bu çöküşü olumsuz yönde destekleyecekti. Çoğu Şaman ya da Müslüman olduğu anlaşılan beyler ve halk ile Yahudi dinini benimseyen Kağan arasındaki bağ azalacaktı.³⁸

Hazar adı etnik bir ad olmaktan ziyade içerisinde Türk ve Türk olmayan çeşitli unsurların da bulunduğu bir birliğin adıdır. Hazarların Altın Orda Devleti'ne zaman bakımından bakılırsa doğrudan bir etkileri olmadığı açıktır. Ama Hazar Kağanlığı zamanında kurulan ve geliştirilen ticaret yolları batı ile doğuyu birbirine kolay ve hızla bağlayacaktı. İdil boylarına ve Karadeniz sahillerine giden büyük ticaret yolu aşağı İdil'den geçmekteydi. Kuzeyden gelen değerli kürkler, Türkistan ve Çin'den ipek ve çeşitli kumaşlar adeta bölgeye akmaktaydı. Bunun yanı sıra Bizans ve İran'dan çeşitli süs ve sanat eşyaları geliyordu. Hazar Kağanlığı bu bağlamda VIII. yüzyıldan itibaren ticaretin etkisiyle ekonomik çalışma ve gelişmeyle Doğu Avrupa'nın en gelişmiş yeri olacaktı. Hazarların ticari yoğunluğu nedeniyle diğer Türk kavimlerine nazaran daha erken yerleşik

³⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 278

³⁶ Hazar Kağanlığı'nın ticaret faaliyetleri için bkz: Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Bulleten*, S.254, C.69, 2005, s. 117, 130.

³⁷ Mualla Uydu Yücel, "Hazar Kağanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C.2, Ankara, s. 781-792.

³⁸ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 42.

hayata geçmeleri bu bölgeyi şehirleşme çalışmalarıyla erkenden tanıştıracaktı. İdil şehri başta olmak üzere hızla birkaç büyük ticaret merkezi vücuda getirildi. Semender, Derbend, Saksin, Tamatarhan, Sarkel (Ak-şehir) adları açıkça bilinen şehirlerdir. Ayrıca Doğudan Arap- İslam ilerleyişini durdurmaları, kuzeyde Slav, Fin gibi Türk olmayan milletleri baskı altında tutmaları ve güneye inmelerini engellemeleri daha sonra bölgeye gelecek olan Türk boylarının işini kolaylaştıracaktı.³⁹

1.1.6. Macarlar

Gök-Türklerin batıdaki kolu olan Hazarların ardılı ise Macarlardı. Hazar hâkimiyetine giren ve orduya dâhil olan Macar askerleri güçlü ve kalabalıktı.⁴⁰ Macarlar aslında Fin- Ugor asıllı olup, VII. ve VIII. yüzyıllarda İdil boylarına inmişlerdi.⁴¹ X. yüzyıl ortalarından sonra güçten düşmeye başlayan Hazar Kağanlığı'nda, Macarların Peçenek baskısıyla oldukları yeri terk edip daha batıya göç etmeleri Hazar ordusunu güçten düşürdü. Hazarlar Peçenek tehditlerine karşı önlemler almıştı ama Macarlar daha fazla dayanamayarak Karpatlar'a doğru yol aldı(895-896).⁴²

Macarlar buraya gelmeden önce Slavlar hâkimiyet kurmaya çalışıyorlardı ama onların buraya göçleri Slavları zararlı çıkardı. Macarlardan boşalan bölgeleri ise baskılarına dayanamadıkları Peçenekler doldurdu. Peçenekler Tuna'dan Don'a kadar olan geniş düzlüklere hükmettiler.⁴³ Devletsiz bir şekilde boylar halinde yaşayarak önce Ruslar daha sonra Bizanslılar ile mücadele ve ilişki halinde iki yüzyıl yaşadılar.

1.1.7. Bulgarlar (Büyük Bulgar Devleti/ Magna Bulgaria)

630'da Türk Kağanlığı fetret devrine girdiğinde siyasi boşluktan faydalanıp hareketlenenler sadece Hazarlar değildi. Bu durumdan faydalanan Bulgarlar ömrü kısa olsa da Büyük Bulgar Devleti'ni (Magna Bulgaria) kurdular ama Hazarlar baskı altında tuttıkları Bulgarları kısa sürede dağıttı. 665'te Büyük Bulgar Devleti'nin kurucusu Başbuğ Kurt ölünce oğullarından Bat-Bayan On-Ogurlar ile kalıp Hazarlara bağlandı. Başbuğ Kurt'un diğer oğlu Asparuh beraberindeki Bulgarlarla Balkanlara geçerek Tuna Bulgarlarının temelini attı. Otuz-Ogurlar kuzeye giderek İdil-Bulgar devletini tesis etti. İdil

³⁹ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 31-32.

⁴⁰ İsmail Hakkı Işık, *Sekeller: Doğu Avrupa'da Unutulmuş Bir Hun Kavmi*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 39.

⁴¹ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.41.

⁴² Işık, *Sekeller: Doğu Avrupa'da Unutulmuş Bir Hun Kavmi* s. 47.

⁴³ Işık, *Sekeller: Doğu Avrupa'da Unutulmuş Bir Hun Kavmi*, s. 50.

Bulgarları, Bulgar merkezli şehirlerinde VII- XV. yüzyıllar arası varlıklarını sürdürdüler.⁴⁴ Görülüyor ki şartlar uygun düşmediğinde tutunmanın zor olduğunu anlayan Türkler farklı yerlere göç etmekten çekinmiyordu. Gittikleri yeni yerlerde hemen bir teşkilatlanma gerçekleştirip yönetimi ellerine alarak tarih sahnesine yeni bir devlet kazandırıyorlardı.

1.1.8. Peçenekler ve Oğuzlar

Kaşgarlı Mahmut'a göre yirmi iki Oğuz boyundan on dokuzuncu sırada olan Peçenekler VIII. yüzyıl ortalarında Isık ve Balkaş Gölü etrafında yaşıyorlardı.⁴⁵ Doğudan sürekli olarak Türk göçü alan Doğu Avrupa topraklarında IX. yüzyılda önceden Batı Gök-Türk Devleti'ne bağlı bulunan Peçenekler görüldü. Batı Gök-Türkler güçten düşmesiyle doğudaki Karluk Devleti⁴⁶ güçlendi. Karlukların baskısıyla Oğuzlar, Peçenekleri batıya doğru ittilerse de bir kısmı Yayık Irmağı boylarında Oğuzlarla beraber kaldılar. 860-880 yılları arasında Oğuz-Hazar güçlerine direnemeyen Peçenekler İdil'i aşip Karadeniz'in kuzeyine geçtiler ve batıda Özü (Dnyeper)den Don Irmağı'na kadar uzanan bozkırlara hükmettiler. Böylece bu sahada daha önce var olan Türk budunlarına bir yenisini daha eklenmiş oldu. Peçenekler burada Ruslarla mücadele halinde oldular, Ruslara askeri teşkilatlanmayla alakalı birçok şey öğrettiler ve bu konuda Rus tarihçi Kluçevski'nin "Rusların steppe mücadeleleri Peçeneklerle başlamaktadır." demiş olması aslında durumu özetlemektedir.⁴⁷

972- 1015 yılları arasında Svyatoslav'ın yerine geçen Aziz Vladimir zamanında Rus –Peçenek döğüşü çok şiddetlenmişti.⁴⁸ IX. yüzyıl ortalarından 1036 yılına kadar Rus Knezleri ile mücadele halinde kaldılar ve bu tarihten sonra daha batıya yol alarak Tuna'yı aşip Balkanlara geçtiler.⁴⁹ Batıya doğru yönelen Peçenekler Karadeniz'in kuzeyine ve hatta Balkanlara ilerlerken, Macarları da Orta Avrupa'ya sürüklediler.⁵⁰

Karadeniz'in Kuzeyi'ndeki geniş bozkırlara sekiz uruğ halindeki Peçenekler ev sahipliği yaptı. Doğudan Kimek-Kıpçak baskısıyla İdil'i aşan Oğuzlar buraları işgale başlamıştı. Bu olay üzerine elverişli otlaklar aramak için daima hareket halindeki Peçenekler biraz daha batıya göçtü. Hatta 943-972 yılları arasında kalabalık bir Peçenek

⁴⁴ Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *İA*, C.21, İstanbul, 2000, s. 472.

⁴⁵ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 44.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hüseyin Salman, "Karluklar", *İA*, C.24, İstanbul, 2021, s. 509-510.

⁴⁷ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 287-289.

⁴⁸ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 52.

⁴⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan(Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C.2, 2002, Ankara, s. 908.

⁵⁰ Ahmet Taşağıl, *Eski Türk Boyları: Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.- MS X. Asır)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 119.

grubu Macaristan'a giderek buraya yerleşti.⁵¹ Peçenekler Oğuzlar ile birlikte X. yüzyılda bu geniş alanın "Guz Sahası" adını almasını sağlayacaklardı. Daha sonra bu ad yerini Kıpçaklara bırakacaktı ve uzun bir süre "Deşt-i Kıpçak" olarak anılacaktı.⁵²

Peçenekler buldukları süre içerisinde buradaki en kuvvetli boydu. Daha önceleri Gök-Türk Kağanlığı bünyesinde bulduklarından devlet düzeni hakkında bilgileri olduğu kabul edilmektedir. Her biri güçlü olan Peçenek uruğları ötekileri hâkimiyet altına almaktan geri durmuştur. Ayrıca başbuğları arasında Gök-Türk soyundan kimsenin bulunmaması devlet kurmalarını engellemiştir.⁵³ Bu nedenle devlet kurma zorunluluğu ve ihtiyacı içinde olmayan Peçenekler 860 yılından itibaren iki yüzyıl kadar Karadeniz'in Kuzeyi'nde kalan ve bir devlet yapılanması içinde olmamasına rağmen Bizans ve Rus tarihinde derin etkiler bırakmıştır.⁵⁴

Altın Orda Devleti'ne doğrudan etkisi olmayan Peçenekler, 890 yılından beri Rus topraklarının güney sınırına yerleşmişti ve 150 yıl Ruslarla komşuluk yapmaktaydı. Burada buldukları sırada daha Kiyef(Kiev) Rusyası kurulma sancısı içerisinde, Özü Irmağı'nı takiple Karadeniz'e inmek istegindeydi. Peçenekler komşu oldukları Rusların Karadeniz kıyılarına inmelerini engellemişlerdi. Peçenekler, Bizans ile arasında bulunan ekonomik bağlar nedeniyle Bizans, Rus, Çerkes ve Hazar Kağanlığı arasındaki ticarete de doğrudan karışıyordu. Peçenekler ticaret yollarını emniyet altında tutuyordu.⁵⁵

Peçeneklerin hemen ardından 860 yılında bozkıra gelen Oğuzlar (Uzlar)⁵⁶ arkalarından Kıpçakların itmesiyle 1048 yılında Özü Irmağı'na doğru kaydı.⁵⁷ Hazarlar ile işbirliği içinde bulunan Oğuzlar Peçeneklerden boşalan Yayık- İdil sahasında uzun bir süre kaldılar. Sürekli olarak Rus arazilerini işgal etmeleri üzerine 1060 yılında bir araya gelen Rus Knezleri Oğuzlar üzerine büyük bir sefere çıktılar. Rus Knezleri karşısında durmayan oğuzlar 1064 yılında Peçenekleri takiple Tuna'yı geçtiler. Yukarıda da bahsedildiği üzere Oğuzlar ve Peçenekler düşmandı. Bizans hizmetine giren Peçenekler tarafından bertaraf edilen Oğuzlar, hastalıklardan da yenik düşmüştü. Geriye kalanlar ise Bizans tarafından

⁵¹ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 53.

⁵² V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Çev. R. Hulusi Özdem, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,2017, s. 94.

⁵³ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 59.

⁵⁴ Taşağıl, *Eski Türk Tarihi: Türklerin Kökeni Yönetimleri ve Çin ile İlişkileri*, s. 158.

⁵⁵ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 54-62.

⁵⁶ Uz adı sanıldığı aksine Oğuzların bir kolu değildir. Türk adlarını yazmaya uygun olmayan Arap harfleri ve yazarları Oğuz adını kolaylaştırarak "Uz" veya "Guz" şeklinde yazdılar. Rus kaynaklarında Tork (Türk), Bizans kaynaklarında Uz olarak geçmektedir. Selcen Özyurt Ulutaş, *Gagauzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 19.

⁵⁷ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 292.

çeşitli yerlere yerleştirilirken bir kısım da günümüz Dobruca'da kalıp, Gagavuz'ları oluşturdu. Tuna'yı aşmayanlar ve Kıpçaklardan kaçanlar ise Rus knezlikleri tarafından hizmete alınmış ve sınır boylarına yerleştirilmişti. İyi atlı asker olmalarından dolayı Rus knezlikleri tarafından iyi karşılanan Oğuzlar için Rus topraklarına Kıpçak saldırıları düzenlendi. Kıpçaklar Rus Knezlerini birçok kez yenerek Torçesk şehrini ele geçirdi. Adı geçen şehirde çok sayıda Oğuz vardı ve Kıpçaklar ele geçirilen şehirdeki askeri kendileriyle birlikte bozkıra götürdü.⁵⁸

Kiev Knezliği topraklarında bulunan Torçesk şehri Ruslar tarafından Tork adıyla anılan Uzlar'dan dolayı bu adı taşıyordu. Bu şehirde Peçenek, Uz ve Berendiler ve daha sonra onlardan geriye kalan Karakalpaklar yaşamaktaydı.⁵⁹ Peçenek ve Oğuzlar göçleri sonrası bölge baştan sona Türk yurdu olmuştu. Peçenekler bir devlet oluşumu meydana getirmeseler de Ruslar ile mücadele halinde olmuşlardı. Rusların güçlenmesini ve güneye inmelerini engellemişlerdi. Karadeniz'in Kuzeyi'nden daha batıya geçerek Balkanlarda önemli siyasi olaylara karıştılar. Bazen Bizans ile savaşa tutuştular bazen de Bizans ordularında ücretli askerlik yaptılar. Bilmedikleri coğrafyada tutunmaları devletsiz olarak teşkilatlanmalarının ve güçlerinin en açık kanıtıdır.

1.1.9. Berendiler

Peçenek ve Oğuzlardan başka Rus Knezliklerinde sınırlara yerleştirilen ve askerlik hizmetinde bulunan başka bir göçebe Türk topluluğu Berendi adını taşımaktaydı. Sayı bakımından kalabalık oldukları bilinen Berendilerin kendi başlarına bir budun mu yoksa Oğuzlara bağlı bir oymak mı olduğu tespit edilememekte ama eldeki verilere göre her iki topluluğun eş zamanlı hareket ettikleri bilinmektedir.⁶⁰ Berendiler ilk kez 1097 yılında Rus yıllıklarında yer aldı. Yıllıklarda onlara ücretli askerlik ve sınır bekçiliği görevleri üstlendirilmişti. Aynı zamanda atlı asker sayıları 30.000'e ulaşmıştı. XI. yüzyılda Rus topraklarında görülen Berendiler daha sonra Macar topraklarına geçti.⁶¹

Burada görülüyor ki Ruslar güneydeki Türk komşularıyla başa çıkabilmek için yine Türklere başvuruyordu. Onları sınırlara yerleştirerek ve ücretli askerlik yoluyla himaye ediyordu. Berendiler'in ekonomik açıdan durumları iyi olmasa gerek ki Rusların bu tekliflerini yerine getirmiş olmaları muhtemeldir.

⁵⁸ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 66-67.

⁵⁹ Mualla Uydu Yücel, "Karadeniz'in Kuzeyinde Bilinmeyen Bir Türk Boyu: Berendiler", *Türkiyat Mecmuası*, C.24, S.1, 2014, s. 175.

⁶⁰ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 67-68.

⁶¹ Yücel, "Karadeniz'in Kuzeyinde Bilinmeyen Bir Türk Boyu: Berendiler", s.169.

1.1.10. Karakalpaklar

Kıpçak baskısıyla Rus Knezlikleri'ne kaçan ve buraya yerleştirilen Karakalpaklar tek bir topluluk olmaktan daha çok başta Peçenekler olmak üzere diğer Türk boylarının karışımından meydana gelmişti.⁶² Rus topraklarında olmalarına rağmen Kıpçak baskılarına dayanamayan Peçenek, Oğuz ve Berendilerin bir kısmı bu toprakları terk etmişlerse de geride kalanlar Karakalpak adıyla anılmıştır. Karakalpak ya da Karakalpaklılar adıyla anılan Türk topluluğu başlarına takmış oldukları başlıklardan dolayı verilmişti.⁶³

Kıpçak, Oğuz, Peçenek ve Berendi gibi Türk boylarının karışımı sonucunda ortaya çıkan Karakalpak topluluğu Moğol istilasını sonrasında önce Cengiz İmparatorluğu hâkimiyetini tanıdı. Daha sonra Altın Orda Devleti'nde yerlerini aldılar. Altın Orda Devleti dağılınca tarih sahnesine çıkan Nogay hanlığı bünyesinde varlıklarını sürdürdüler.⁶⁴ Kıpçak baskısına dayanamayan Peçenek Oğuz ve Berendilerin güçten düşmüş olmalarına rağmen Rus topraklarını tamamen terk etmedikleri ve farklı bir adla anıldıkları görülüyor. Moğol istilasını döneminde ve sonrasında da varlıkları devam etmiştir.

1.1.11. İdil- Bulgarları

Çin kaynaklarında Ting- Ling olarak geçen “ Onugur”lar olduğu var sayılan Bulgarların ataları milat (başlangıç) sıralarında batı Sibiryaya'ya ve İdil sahasına yayılmış vaziyetteydi. Atila'nın şekillendirdiği Avrupa Hun İmparatorluğu (375-454) zamanında Bulgarlar, Karadeniz'in Kuzeyi'nde olmakla beraber çoğunlukla doğusunda bulunuyordu. Avrupa Hun İmparatorluğu'nun çözülmesiyle Bulgarlar, Kutrigur ve Utigur olmak üzere iki gruba ayrıldılar. VI. yüzyılda kurulan Türk Kağanlığı'nın (Gök-Türk) hâkimiyeti altında bir müddet yaşadılar. Daha sonra 559 yılında Avarların idaresine girseler de Kubrat (Kurt) Han (584-632) bu idareye son verdi. Fakat VII. yüzyılda Hazarların hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar.⁶⁵ Büyük Bulgar Devleti'nde konargöçer şekilde yaşayan halk şehir kültürüne yabancı değildi.⁶⁶ Bunun yanında ticaretle uğraşanlar da vardı. İslamiyetten önce Orhun tipi runik harflere dayanan zengin yazılı kültüre de sahiplerdi.⁶⁷

Kutrigurlar batıya göçüp VII. yüzyılda Tuna-Bulgarlarını kurarken, Utigur Bulgarlarının bir kısmı Kafkasya'da, bir kısmının ise VII- VIII. yüzyılda Orta İdil

⁶² Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 68.

⁶³ Yücel, “Karadeniz'in Kuzeyinde Bilinmeyen Bir Türk Boyu: Berendiler”, s. 166-167.

⁶⁴ Ahmet Taşagül, “Karakalpaklar”, *İA*, C.24, İstanbul, 2001, s. 426.

⁶⁵ Nuri Yüce, “Bulgarlar”, *İA*, C.6, İstanbul, 1992, s. 390-391.

⁶⁶ Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 72.

⁶⁷ Koç, *İdil Bulgarları*, s.159.

boylarında kalmış olmaları mümkündür ve burada Türk kökenli kavimlerle karşılaşp kaynaştıkları muhakkaktır. İdil Bulgarları kısa bir süre içinde İdil-Kama sahasında büyük bir devlet teşkil etmiş, burada daha önce yerleşmiş bulunan Türk kökenli topluluklarla beraber Fin-Ugorları da idareleri altına almışlardı. Türk Kağanlığı hâkimiyeti altında yaşadıkları vakit içinde devlet düzenine sahip oldukları ve İdil boylarına teşkilatlı olarak geldikleri görülür. Bu bölgede daha önce, 100-370 yılları arasında Hunlar yaşamış, V. yüzyılda Sabir/Saparlar (Batı Sibirya'dan geldiler) bir müddet burada bulunmuştur. Bulgarların ilk defa Bizans kayıtlarında geçmeleri 482 yılına tesadüf eder. Orta İdil boyu (İdil-Ural) III. yüzyıl itibariyle Türkleşerek, bölgeye de İdil adı Türkler tarafından verilmiş, Finlerin kullandığı Volga adı daha sonra Slavlar tarafından benimsenmiştir.⁶⁸

Kaşgarlı Mahmut Türk Dünyası tarihi için önem arz eden eseri Divanı Lügati-Türk'te Hazar Denizi'ne Türkçe ad vererek “ Bulgar Denizi” demiştir. Doğudaki İdil(Volga) , Yayık/Ural ırmakları gibi, batıda Don, Özü/ Özi (Dinyeper), Aksu ırmaklarının da adları Türkçedir ve Osmanlı Devleti de bu Türkçe adları kullanmıştır.⁶⁹

Türkleşme cereyanı bahsi geçen topraklarda yukarıda da söz edildiği gibi daha önce buraya gelen ve yerleşen Hun, Sibir, Uz, Hazar gibi Türk kavimleriyle çoktan başlamış bulunuyordu.⁷⁰ Orta İdil boyu VIII. yüzyıldan itibaren Türk-Bulgar yurduydular.⁷¹ Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya göç hareketleri IV. yüzyılda Hunlarla başladı. Hunları VI. yüzyılda Avarlar, VII. yüzyılda Hazarlarla beraber Bulgarlar yayılmış bulundular.⁷²

Türk Kağanlığı'ndan kopan bir kısım Bulgarlar Kafkaslarda kalıp Balkarları teşkil ettiler. Diğer bir kısmı ise İdil' i takiple kuzeye çıkarak Kazan'da (bugünkü Tataristan) İdil- Bulgar devletini kurup, XIV. yüzyıla kadar burada var oldular.⁷³ Daha VIII. ve XI. yüzyıllar arasında bu topraklarda Hazarlar ve Bulgarlar devlet seviyesindeydi.⁷⁴ Orta İdil'de bulunan Türk ve yerli Fin-Ugor'ları dillerini benimseterek hüküm altına aldılar.⁷⁵

Coğrafi konumlarının ticarete uygun olmasıyla İdil Bulgarları ticari uğraşlar sonucu Bizans, Arap, Acem, Türkistan illerine gittiler ve bu bakımdan birçok Türk kavmine nazaran bir üst rütbede bulundular. X. yüzyılda Hazar Kağanlığı'nın zayıflarken İdil-

⁶⁸ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 108-112.

⁶⁹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul,2020, s. 65.

⁷⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 200.

⁷¹ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 113.

⁷² Asım Korkmaz, *Kuman-Kıpçaklar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul,2019, s. 15.

⁷³ Taşağıl, *İlk Türkler*, s. 127.

⁷⁴ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 84.

⁷⁵ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 120.

Bulgar Devleti ticaret merkezi olması nedeniyle ekonomik açıdan güçlüydü. İslam devletleriyle olan sıkı münasebetler ticari hareketlere paralel (özellikle tüccarların etkisiyle) İslam dini ve kültürü yayılma imkânı buldu. Üzerindeki Hazar Kağanlığı baskısını hafifletmek isteyen İlteber Almuş, Abbasi Halifesi Muktedir Billah'a Hazarlara karşı kale yapılması için para istedi. Gönderdiği mektupta yapılacak olan kale masraflarının yanında İslam dinini öğretmeleri için din adamları, saltanat alametleri de istemişti.⁷⁶ İbn Fadlan eserinde İlteber Almuş'un kendisiyle sık sık para için münakaşa ettiğini yazmıştır.⁷⁷ İlteber Almuş'un Halifeden istediklerine bakılırsa aslında İslam'ı kabul etmesindeki amaç siyasi ve ekonomiktir.

X. yüzyılın (Miladi 921) başında Abbasi Halifesi Muktedir, İbn Fadlan'ı⁷⁸ aracı kılmış ve Bulgar ülkesine göndermişti. Şelki oğlu Almuş (Almış), İlteber/Yıltavar⁷⁹ unvanı ile İdil Bulgarlarının başında bulunuyordu ve halkıyla birlikte İslam dinini kabul etmişti. Doğu Avrupa'da hep var olan Türk dilinin yanında artık ezan sesi de duyulmaya başlamıştı. Bulgarların Müslüman olması sadece Abbasi Halifeliği'nin marifeti değildi. Bölgedeki İslamlaşma süreci aslında VIII. yüzyılda başlamıştı.⁸⁰

Arapların Türkler üzerindeki İslamlaştırma çalışmaları daha çok siyasi ve askerlik alanında resmi İslamlaştırma siyaseti üzerineydi.⁸¹ Ticaretle beraber Harezmi ve Türkistan'dan tüccarlar ile esnaflar aracılığıyla İslamiyet bölgeye geliyor, nüfuz ediyordu. Sadece ticaret kervanlarının gelip gittiği bir yol değildi. Ayrıca ilim öğrenmek için de birçok Bulgar, Türkistan'a gidiyordu.⁸² Bulgarlar, Harezmîlerin etkisiyle Sünni- Hanefi mezhebine bağlandılar. Halife'nin elçisi İbn Fadlan İdil-Bulgar halkını namazlarda Şafi mezhebine uydurmaya çalıştığını fakat başarılı olamadığını belirtir. İlteber Almuş ve halkı eski adetlerini koruma karşılığında samimi Müslüman oldular.⁸³

Seyyah ve keşiş W. Von Rubruk'a göre diğer herkese kıyasla İslam dinine sıkı sıkıya bağlıydılar.⁸⁴ X. yüzyıl Arap-İslam coğrafyacısı İbn Havkal'ın verdiği bilgiye

⁷⁶ Ahmet Taşağıl, *Türk Bilgeleri: Devlet Ruhunu Mayalayan Liderler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s. 17.

⁷⁷ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022, s. 25.

⁷⁸ X. yüzyıl Arap seyyahı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlan", *İA*, C.19, İstanbul, 1999, s. 477-479.

⁷⁹ Gök Türkler döneminde Uygur ve Karluk reislerinin Kağan veya Yabgu seviyesine erişmeden önce kullandıkları İl-Tabar (İlteber) unvanıdır. Osman Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s.23-24.

⁸⁰ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 141.

⁸¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam; Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.38.

⁸² Koç, *İdil Bulgarları*, s. 210.

⁸³ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 25.

⁸⁴ Peter Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 91.

bakılırsa İdil’de otuz cami bulunuyordu.⁸⁵ Yine X. yüzyıl başında İbn Rusteh “*Onların çoğu İslam dinini benimsemiştir. Yaşadıkları yerlerde imam ve müezzinleri; mescit ve mektepleri vardır.*” bilgisini vermektedir.⁸⁶ Yukarıda verilen bilgilere göre anlaşıyor ki İslamiyet halka daha VIII. yüzyılda Türkistan’dan gelen tüccarlar aracılığıyla yayıldı. İbn Fadlan ise yönetici kesime resmiyet kazandırdı.

İdil-Bulgarları Müslüman olunca Kama ve İdil boylarındaki akrabalarını da İslam dinine davet ettiler. Az, Çirmiş, Çuvaş gibi budunlar arasında ve hatta Macaristan’a göç edenlere de görevliler gönderip İslam’ı yaydılar.⁸⁷ Daha sonra ülkelerini zapt edecek olan göçebe Moğollar arasında da İslam’ın yayılmasında Bulgarlar aktif rol oynayacaktı.⁸⁸ İslam dinine geçiş yapan ve samimi birer savunucu olan İdil- Bulgarlarının Moğollar üzerindeki etkileri yukarıda belirtildiği gibi medeniyet seviyeleri ileriye.

İdil-Bulgarları ticaretin büyük etkisiyle İslam dünyasıyla tanışmıştı. Halk arasında İslam dini yayılma halindeyken, 922 yılında ise devletin resmi dini haline gelmişti. Özellikle Harezm bölgesinin etkisiyle Türkistan’ın devamı niteliğindedi. Moğollardan sonra Altın Orda Devleti bünyesinde varlıklarını sürdürdüler. Şehircilik çalışmaları ticarete sıkı sıkı tutunmaları ve ziraat alanında ilerlemeleriyle İdil-Bulgarları başka bir seviyedeydi. Tüm bu nedenler bölgeye gelen az sayıdaki Moğolları etkiledi ve potalarında eritti.

Bölgenin önemli ırmaklarından olan İdil doğal zenginlik ve uygun ikliminin yanı sıra, büyük kervan yolları üzerinde olup Hazar Denizi’ne akmakta Kafkaslar, İran, Türkistan-Harezm bölgelerini ticari ve dolayısıyla kültürel anlamda birbirine yakınlaştırmaktaydı.⁸⁹ İbn Fadlan’ın verdiği bilgiler ışığında İdil-Bulgarları çadırlarıyla beraber ticaret, ziraat ve sanatla meşgullerdi. Yine O, Bulgarlar arasında çok sayıda tüccarın Türk ülkelerine gidip koyun getirdiğini kaydeder.⁹⁰ Buğday, arpa, darı, bal gibi ürünler konusunda oldukça zengin olup, bol miktarda elde ettikleri kürk ve deri gibi kıymetli ürünleri pazarlıyorlardı.⁹¹

Bulgarlar İran’a Kıpçak yolu aracılığıyla bal, mum ve kürk ticareti yaparlardı.⁹² Kuzey ürünlerinin toplanma ve pazar alanı olan Bulgar ülkesine özellikle Arap tüccarlar

⁸⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* s. 9.

⁸⁶ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 333.

⁸⁷ Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi*, s. 95.

⁸⁸ Koç, *İdil Bulgarları* s. 161.

⁸⁹ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 112.

⁹⁰ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 2022, s. 32.

⁹¹ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul, 2020, s. 87.

⁹² D’ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 123.

doğuda tutku haline gelen değerli kürkler için akın akın geliyordu. Ayrıca burası Rusların para kazanmak için getirdikleri köle ticaretinin de merkezi durumundaydı. Bu köleler Derbent, Harezm ve Bağdat gibi bölgelere gönderiliyordu. Yapılan arkeolojik kazılar sonucu Bulgar ülkesinde, Türkistan ve İslam devletlerinde basılan çok miktarda para bulunmuştur.⁹³ Bu buluntular İdil-Bulgarlarının diğer devletlerle yaptıkları sıkı ticaretin bir kanıtıdır.

İdil-Bulgarları eski Türk askeri ve sosyal (içtimai) teşkilatını şüphesiz muhafaza etmekle beraber uygun ortam ve şartlarda çift sürüp ekerek toprağa bağlı hale geldiler. X. yüzyılın sonlarında Bulgar nüfusunun ana kitlesi tamamen yerleşik hayata geçmişti.⁹⁴ Çiftçilik ve ticaretle uğraşıyor olmaları, askeri yetenek ve kuvvetlerini yitirdikleri anlamına gelmemektedir fakat bu becerileri saldırı nitelikli değil savunma amaçlı varlığını sürdürmüştür.⁹⁵

Bulgar ülkesindeki özellikle tahıl ürünleri daha sonradan şekillenecek olan Altın Orda Devleti'ne ucuz ve kolayca yayılacaktı.⁹⁶ Yine devlet içindeki hâkim boy olan İdil-Bulgarları askeri-idari seçkinlerini oluşturuyordu.⁹⁷965 yılına kadar Hazar Kağanlığı bünyesinde olsa da Hazar Kağanlığı'nın güçten düşmesiyle onun yerini alan İdil Bulgar Devleti ile bölgedeki Türk egemenliği devam etti. 1237 yılında Altın Orda Devleti'ne bağlandı ve XV. yüzyıla kadar varlığını devam ettirdi. Bölgeye Moğollardan sonra Ruslar hâkim oldu.⁹⁸

1.1.12. Kıpçaklar

Karadeniz'in Kuzeyi'ndeki göç ve yayılma evresinin son halkası Kıpçaklarla tamamlandı. Doğudaki Kitan baskısı ve yetersiz otlak sebebiyle soydaşlarının göç yolunu takiple İdil'e vardılar, burada Oğuzlarla vuruşarak onları Balkanlara atıp 1064'te Karadeniz'in Kuzeyi'ne yerleştiler. Kendilerinden önceki Türk budunları gibi Rus Knezleri ile uğraşmak durumunda kaldılar.⁹⁹ Kıpçaklar, Rus knezlikleriyle birçok savaş yapmış, akınlarda göçebe ekonomisinde önemli yeri olan müthiş ganimetler elde etmişlerdir.¹⁰⁰

⁹³ Dinçer Koç, "İdil Bulgarlarında Ticaret", *Orta Çağ'da Ticaret*, Ed. Tolgahan Karaimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 61-62.

⁹⁴ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 343.

⁹⁵ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.116.

⁹⁶ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 238.

⁹⁷ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 121.

⁹⁸ Özyurt Ulutaş, *Gagauzlar*, s. 17.

⁹⁹ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 294.

¹⁰⁰ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 10.

Türk budunları Karadeniz'in Kuzeyi'nde görünmeye başladıkları ilk andan itibaren Rusları askeri, siyasi, sosyal ve kültürel anlamda etkilemiş ve şekillendirmişlerdi. Buna da en büyük kanıtlardan biri olarak İgor destanı verilebilir. Kıpçak başbuğu Konçak ile Prens İgor arasındaki savaş Rus milli destanı olmuştur.¹⁰¹

Kıpçaklar IX.-XI. yüzyıllar arasında Balkaş Gölü civarlarında, Seyhun Irmağı'nın kuzeyi ve Orta-Batı Kazakistan bozkırlarında yaşadılar. Doğudan gelen son Türk göçü dalgası olarak 1030'lu yıllarda İdil Irmağı'na geldiler.¹⁰² Kıpçaklar batıda Tuna'ya, doğuda İrtiş ve kuzeyde İdil Irmağı'na kadar olan bu geniş coğrafyayı yaklaşık 200 yıl boyunca Türk yurdu olarak tuttular. Yukarıda Kıpçakların İrtiş Irmağından batıya doğru itilmelerinin sebepleri Kıtayların güçlenmeye başlaması olduğuna değinildi.¹⁰³ Oğuz, Peçenek ve Kıpçaklar XI. yüzyıl başında eski kuzey yolunu takip ederek Doğu ve Orta Avrupa'ya göçtüler.¹⁰⁴

Bu geniş sahanın Deşt-i Kıpçak¹⁰⁵ (Kıpçak Bozkırı) olarak anılmasını sağladılar. Bu tabir ilk olarak İran edebiyatı yazarlarından Nasır Hüsrev tarafından XI. yüzyılda kullanıldı. Kıpçak bozkır/ çölü anlamına gelen Deşt-i Kıpçak'ın tek hâkimi XI. yüzyıldan Moğol istilasına kadar (XIII. yüzyıl) Kıpçaklar olmuştur. Bu geniş topraklar XII. yüzyıldan itibaren Batılı kaynaklarca “*Kumaniya*” şeklinde de isimlendirilmiştir.¹⁰⁶ Kıpçaklar gelmeden önce bu bölge İslam coğrafyacıları tarafından “*Mefazâtu Guziyye*” yani Oğuz Bozkırısı olarak kaydedildi.¹⁰⁷ Bu adlandırmalardan da anlaşılacağı üzere farklı kaynaklar bu sahayı hep Türklerin yurdu olarak kaydeder.

Kıpçakların en eski ataları Ding-lingler Batı, Orta ve Güney Kazakistan'da yaşıyorlardı. Çin kaynaklarında “hu-cie” olarak yazılsa da Türk tarihinde Ogurlar olarak adlandırılır.¹⁰⁸ Kıpçak adının ne anlam ifade ettiği bilinmemekle birlikte Doğu kaynaklarında (özellikle İslam) bu isimle anıldılar.¹⁰⁹ Ebülğazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime 'sinde anlattığına göre, Oğuz Kağan'ın bizzat kendisi seferde ölen bir beyinin çocuğuna bu adı vermişti:

¹⁰¹ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 297.

¹⁰² Taşağıl, *Eski Türk Boyları: Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.- MS X. Asır)*, s. 92.

¹⁰³ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 72.

¹⁰⁴ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.183.

¹⁰⁵ “Deşt-i Kıpçak” tabirinin ilk kullanımı XI. yüzyıla tesadüf eder. Taşağıl, *İlk Türkler*, s. 228.

¹⁰⁶ Korkmaz, *Kuman-Kıpçaklar*, s. 31.

¹⁰⁷ D. Ahsen Batur, *1200 Yıllık Sürgün: “Türk” Sözüünün Hazin Serüveni*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2021, s. 84.

¹⁰⁸ Ahmet Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde: Kadim Türklerin Topraklarında*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s. 247.

¹⁰⁹ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 70.

“Büyük padişahların adetleridir ki uzak seferlere çıktıklarında eşlerini de yanlarına alırlar. Maiyet halkından bazıları da bu şekilde yaparlar. Oğuz Han’ın bir beyi de eşini yanında getirmişti. Hamileydi, sancısı tuttu, gün soğuktu, başını sokacak bir ev yoktu. Çürük bir ağaç içinde bir oğlan doğurdu. Bunu Han’a bildirdiler. Han dedi: “bunun babası bizim önümüzde öldü, kimsesi yok” ve onu oğul edindi. Adını Kıpçak koydu. Eski Türk dilinde içi boş ağaca “kıpçak” derler. Onun için “oğlan ağaç içinde doğdu” deyip adını Kıpçak koydular...

O oğlanı Han kendi yanında tuttu. Yiğit olduktan sonra; Urus, Urak, Macar ve Başkurt elleri ona düşman idiler. Kıpçak’a el ve maiyet verip o tarafa – Tin ve İtil suyunun - gönderdi. Üç yüz yıl Kıpçak o yerlerde padişahlık kılıp oturdu. Tüm Kıpçak eli onun neslindedir.

Oğuz Han zamanından ta Cengiz Han zamanına dek Tin ve İtil ve Yayık... Bu üç suyun yakasında Kıpçak’tan başka el yoktu. Dört bin yıl o yerlerde oturdular, onun için o yerlere Deşt-i Kıpçak derler.”¹¹⁰ Bu olay ve anlatıdan anlaşılacağı üzere Oğuz Kağan seferde ölen bir beyinin çocuğuna bizzat kendisi ad vermişti. Oğuz Kağan’ın bizzat adını verdiği çocuk büyüdü ve yine Oğuz Kağan’ın verdiği illere düşman üzerine yürüdü. Kıpçak buraları düşmanlarından temizleyince yurt olarak tuttu ve soyu burada ilerledi. Soyundan gelenler adlarını bu topraklara verdiler ve öyle anılmasını sağladılar.

İslam coğrafyacıları günümüz Güney Rusya bozkırlarına XI.- XV. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak adını verdiler.¹¹¹ Kıpçaklar diğer Türk topluluklarının aksine Doğu ve Batı kaynaklarında farklı isimlerle anıldılar. Doğu kaynakları *Kıpçak/Kıfçak* ¹¹² derken, Bizanslılar “ *Kumanos, Kumanoi*”¹¹³, Ruslar “ *Polovets*”, Macarlar “*Kun*” demiştir.¹¹⁴ Ermeni kaynaklarında “*Khartes*” , Yahudiler “*Petakhia*” , Çinliler ise “*Kinçak*” demişlerdir.¹¹⁵

Kıpçaklar ilk olarak VIII. yüzyılda (759) Moyen-Çur adına Selenge’de (Şine Usu) dikilen yazıtta anıldı. Yazıttaki anlatılara göre 709 yılında Batı Gök- Türk Kağanlığı’nı

¹¹⁰ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime; Türkmenlerin Soyağacı*, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 16; Yine Ebulgazi Bahadır Han’a göre Kıpçak demek “içi boş ağaç” demektir. Kurat, *Peçenekler*, s. 217.

¹¹¹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.3.

¹¹² Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 69; Kuman adı 885 yılından itibaren Gürcü ve İslam kaynaklarında “Kıpçak” olarak geçmektedir. Taşağıl, *İlk Türkler*, İstanbul, 2021, s. 229.

¹¹³ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 304.

¹¹⁴ Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021, s. 38.

¹¹⁵ Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 41.

yöneten güçlü bir boy oldukları anlaşılmaktadır. Orta Çağ kaynakları Kıpçakları, Kimeklerin bir kolu olarak gösterse de Kaşgarlı Mahmut, tam tersine Kimekleri(Yemekler) Kıpçakların bir kolu olarak sayar. Her durumda ikisinin de adı Göktürk/Orhun yazıtlarında geçmez.¹¹⁶ Bu durum birkaç farklı şekilde yorumlanabilir. Siyasi temas yoktur demek yanlış bir ifade olacaktır. Yukarıda Batı Gök-Türkleri yönettikleri bilgisi verildi. Ama Kağanlığın daha doğu ve batı diye bölünmediği dönemde Kıpçak yahut Kimek adının yazıtlarda geçmemesi bu boyların ya güçsüz oluşundandır ya da merkez ile herhangi bir sıkıntı yaşamamasından kaynaklanabilir.

Kendileri yazılı eser bırakmasalar da Rus kronikleri XI. yüzyıldan itibaren Kıpçaklardan sık sık bahsetmiştir.¹¹⁷ İdil boylarında görünmeleri 1030 yıllarına denk gelse de¹¹⁸, Rus kaynaklarında ilk defa Kıpçaklar “*polovtsi*”¹¹⁹ adı ile 1055 yılında kayıtlara geçmiştir.¹²⁰ Soylu Türk kavmi olan Kıpçaklar kendi başbuğlarının idaresinde ayrı takımlar halinde bütün bozkıra yayıldılar.¹²¹ XI. yüzyılda Macar, Leh ve Rus topraklarında çok kere görüldülse de amaçları toprak işgali değildi. Bozkır ikliminden dışarı çıkma amacı gütmemeleri hayat tarzlarına uygun olmayışındandır fakat yine de geniş bozkırları ötesinde yaşayan devletleri baskı altında tutmuşlardır.¹²² Buradan bağımsız olarak devlet kurmadan yaşayabilecek teşkilatlanmaya sahip oldukları çıkarılabilir.

Kıpçaklar geniş göç hareketleri ile İrtiş Irmağı’nı aşırp İdil Irmağı’na ulaştıklarında burada İdil Bulgarları ile karşılaştılar ve Orta İdil sahasının Kıpçaklaşmasını sağladılar.¹²³ Aşağı İdil boyunu takip eden Kıpçaklar ise Hazar Türkleri ile karşılaştılar. İrtiş ve Tuna arasındaki büyük bozkırda kendilerinden önce bu yolu izleyip gelen Oğuz ve Peçeneklerin açtığı yolu takip ederek buraları doldurdular. Kuzeyde Rus Knezleri ile komşu olup, güneyde Karadeniz kıyıları, Kırım, Kafkas dağlarını takiben Hazar Denizi’nden Aral Gölü, Balkar Gölü ve İrtiş Irmağı boylarında yayıldılar. Konargöçer Kıpçaklar, Kırım’ı zapt

¹¹⁶ Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, s. 41-42.

¹¹⁷ XI. Yüzyıl itibariyle Türk kavimleriyle sıkı ilişkiler içine giren Ruslar, tuttıkları yıllıklarda birçok Türk şahsının adlarını kaydetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mualla Uydu Yücel, “ İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Aid Şahıs İsimleri”, *Tarih Dergisi*, S.39, s. 181-212.

¹¹⁸ Kurat, *Peçenekler*, s. 217.

¹¹⁹ Polovets Rusçada “Ova Sakinleri” demektir. Abraham Constantin Mouradjean D’ohsson, *Moğol Tarihi*, Çev. Mustafa Rahmi, Not. Ekrem Kalan, İstanbul, 2021, s. 121.

¹²⁰ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 73.

¹²¹ Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak’ta her biri kendi başbuğlarının yönetiminde ayrı gruplar şeklinde yaşadılar. Saruhan, Altunapa, Bonyak, Tugorhan adlı başbuğlar önemli şahsiyetlerdir. Mualla Uydu Yücel, “Kuman-Kıpçaklar ’ın Tarihinde İgor Destanı’nın Yeri ve Önemi” ,*Bellekten*, S. 258, s. 525.

¹²² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 182.

¹²³ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 123.

etmeleriyle önemli ticaret yolu ve kentlerinden haraç alıyorlardı.¹²⁴ Askeri ve siyasi başarıları yanında hareketli ticaret yolları ve Karadeniz limanlarına hâkim olmaları ekonomilerini de canlı tutuyordu.¹²⁵ Kıpçaklar da diğer Türk budunları gibi ticaretle uğraşiyor ve bu uğraşlarını kutsal görüyorlardı.¹²⁶

Orta Çağ Batı seyyahı W. Von Rubruk 1253-1255 yıllarında İstanbul'dan Karakurum'a giderken Kırım'da Moğollardan önce Kıpçakların burada oturup vergi aldıklarını ve Don ile İdil arasının Kıpçak mezarlarıyla dolu olduğunu kaydeder.¹²⁷ Ayrıca yine W. Von Rubruk, baştan sona gezdiği Altın Orda Devleti'ni "Kumanlar Ülkesi" olarak adlandırıp anlatmaktadır.¹²⁸ W. Von Rubruk'un bu adlandırmasına bakılırsa Avrupa'da Kuman adıyla adlandırılan Kıpçaklar hâlâ bu toprakların sahibi olarak görülüyordu. Aslına bakılırsa bu topraklar zaten Türk topraklarıydı. Moğol, Tatar ya da herhangi bir adla anılmak yerine eskiden beri olduğu gibi Kıpçak toprağı ve ülkesi olarak görülüyordu.

Kıpçakların belli bir mekânda toplanmış ya da tek parça halinde yaşayan bir topluluk olduğu düşüncesi yanlıştır. Kıpçak adıyla kurulmuş bir devletleri olmasa da Kıpçaklar, Orta Avrupa'dan Altaylara, Kafkasya, Azerbaycan, Anadolu, Mısır, Hindistan'a ayakbastılar ve bugünkü Türk devletlerinden birçoğunun temelini atıp, gittikleri her yerde izlerini bıraktılar.¹²⁹ Kıpçaklar tıpkı Peçenekler gibi devlet kurmasalar da iyi örgütlenme becerisiyle birlikte çok iyi atlı askerlerdi. Devlet teşkilat ve yönetiminde üstlendikleri önemli rollerin yanı sıra ekonomik hayat ve ordudaki varlıkları Altın Orda Devleti'ndeki dönüşümü daha anlaşılır kılmaktadır.¹³⁰

Kıpçaklar sadece konargöçer bir Türk budunu değildir. Özellikle Bulgarlar ile birlikte İdil Irmağı boyunca ziraatla uğraştılar ve ticaret ekonomilerinde önemli yer tuttu. Rus Knezlikleri¹³¹ ile baş edebilecek güçleri, devlet kurmadıkları halde kuvvetli teşkilatlanmaları ve askeri yeteneklerini hep yaşattıkları anlaşılmaktadır. Rusların güneye inmesini engellemekten başka Dağıstan, Terek boyu gibi yerlerin Türkleşmesini

¹²⁴ Korkmaz, *Kuman-Kıpçaklar*, s. 30-32.

¹²⁵ Taşağıl, *İlk Türkler*, s. 233.

¹²⁶ Hasan Ata Abeşi, s. 142.

¹²⁷ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 41-66.

¹²⁸ Yaşar Bedirhan, *Bozkırda İslam'ın Kılıcı Berke Han(1257-1266)*, Eğitim Yayınevi, Konya, 2021, s. 44.

¹²⁹ Ahmet Taşağıl- Pelin Çift, *İslamiyet Öncesi Türkler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022, s. 129.

¹³⁰ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 74.

¹³¹ Kıpçaklar Ruslarla giriştikleri mücadeleleri başarıyla kazanmıştır. Rusların Karadeniz'e inmeleri ve güçlenmeleri engellenmiştir. İlker Türkmen, *Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*, Berikan Yayınları, Ankara, 2020, s. 102.

sağladılar.¹³² Kıpçaklar da tıpkı Peçenekler gibi bir devlet kurma gereği duymamış ama buna rağmen komşularının korkulu rüyası olmayı başarabilmişlerdi.

XIII. yüzyılda Moğol istilasından hemen önce bu sahada Kıpçakların siyasi üstünlüğünden bahsetmek artık zordu. Kıpçaklar kalabalık bir gruptu ve bu geniş bozkırda dağınık şekilde yaşıyorlardı. Karadeniz'in Kuzeyi'nde oturanlar çoğunlukla şehirlere yerleşip ticaretle uğraşır durumlardı. Doğudaki gruplar ise Kıpçak, Yimek, Kanglı, Uran gibi isimlerle Harezmsah Devleti ile ilişki içindeydi. Harezmsahlar (1097-1231) döneminin ve bölgesinin en güçlü Türk- İslam devleti durumundaydı ve Alaeddin Tekiş (1172-1200) bir Kıpçak Başbuğunun kızıyla (Kıpçak prensesi) evliydi. Bu yakınlaşmayla birlikte dönemin Harezmsah ordusu Kıpçak Türkleriyle şekillenmişti. Daha batıya ve Balkanlara yönelen Kıpçaklar, Moğol hâkimiyetine girerek Altın Orda Devleti'nde önemli roller oynadılar.¹³³

Moğollarla çatışmalar sonucu birçoğu da Doğu Avrupa'ya giderek Macarlarla birleştiler¹³⁴ ve Macar ordularında atlı asker kuvvetlerini oluşturdular. Macar dilinde Orta Türkçe 'ye ait sözcükler Kıpçakların bakiyesidir.¹³⁵ 1330'lu yıllarda Tok-Temir'in oğlu Basar-aba tarafından oluşumu tamamlanan ana unsurunun Kıpçaklara dayandığı Romen Devleti¹³⁶ kuruldu ve bugün dahi Romanya'nın kuzeyi Basarabya bölgesi olarak adlandırılır. Yine Kıpçaklar Dobruca'da küçük bir devlet tesis ettiler.¹³⁷

Bu bağlamda yapılan göçler sonrası görülüyor ki yüzyıllardır üst üste gelen Türk boy ve budunları birbiriyle karışmış bölgeyi bir Türk yurdu haline getirmişlerdi. Doğu Avrupa ya da diğer adıyla Karadeniz'in Kuzey'i yapılan göçler nedeniyle ve kazandığı Türk kültürüyle adeta Orta Asya topraklarının devamıydı. Şanlı Türk Tarihi burada yüzyıllar boyu işlemişti. Rusların, Kafkasların, Balkanların olduğu kadar Avrupa'nın da tarihini yakından ilgilendirmiş ve çoğu zaman etkileyip, şekillendirmiştir.

¹³² Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 299.

¹³³ Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 77-78.

¹³⁴ W. V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk (1253-1255)*, s. 65.

¹³⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 300.

¹³⁶ Karpat Dağları'nın (Çekya, Slovakya, Polonya, Ukrayna ve Romanya ülkelerinin toprakları üzerinde yer almaktadır.) doğusunda (sonraki Boğdan Voyvodalığı topraklarında) ve güneyinde (sonraki Eflak Voyvodalığı topraklarında) X.-XII. yüzyıllarda Peçenek-Kuman/Kıpçak ve XIII.-XIV. yüzyıllarda Moğol siyasi-askeri hâkimiyeti kuruldu. Bu topraklarda kurulan hâkimiyet sonucu Türk dili ve kurumları kalıcı olmuştu. Buradaki Türk etkisi daha sonra Osmanlı Devleti dili ve kurumlarının da yerleşmesine zemin hazırlayacaktı. 1330'da daha önce oluşan Eflak Voyvodalığı (Prensligi) ve 1365'te Boğdan Voyvodalığı, o sıralarda Doğu Avrupa'da büyük devlet olan Macar Krallığı'na karşı savaşarak bağımsızlığını kazandı. Mihai Maxim, "Romanya", *İA*, C.35, İstanbul, 2008, s. 168.

¹³⁷ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 300.

Avrupa için doğudan gelenler hep Türk adıyla adlandırılmıştır. Türk korkusunu başlatan Balamir ve daha sonra bu korkuyu şahlandıran Attila soyunun devamı olarak görülmüştür. Attila'dan sonra da Türk korkusu hep diri kalmış üst üste yapılan göçler batı dünyasını baskı altında tutmuştu. Bu korku ve güçle baş edemeyen Avrupa, Bizans ve Ruslar yine ekonomik anlamda yoksul olan Türklerden ücretli asker olmalarını istemişti. Yukarıda başlıklar altında verilen Türk boy ve budunlarından geriye kalanlar günümüzde canlılığını korumaktadır.

BÖLÜM II

2. MOĞOL İSTİLASI DEVRİ ORTA ASYA VE DEŞT-İ KIPÇAK

2. 1. Gök-Türk Kağanlığı Sonrası Türkistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı

Deşt-i Kıpçak'ta durum böyleyken doğuda öteden beri Türk toprağı olan Ötüken'de yeni siyasi bir güç meydana çıkıyordu. Hunlardan sonra kurulan Gök-Türk Kağanlığı'nın siyasi gücünü yitirmesiyle bir çatı altında toplanan başta Türk budunları olmak üzere diğer kavimler dağılmış ve artık birleştirici güç ile birlikte otorite de yok olmuştu. 745 yılında teşkil olan Uygur Devleti, ardından 840'ta Kırgızların sağlam olmayan hâkimiyeti sonucunda bölgede dağınık yaşayan kabileler ve mücadeleler vardı. Uygurların dağılması ve Kırgızların tutunamamasından dolayı çıkan boşluk Hıtaylar (Kıtan)¹³⁸ tarafından dolduruldu.¹³⁹

Doğudan gelen Kıtanlar'a karşı direnemeyen Kırgızlardan sonra bölgedeki siyasi ağırlık Türklerden Moğol kökenli topluluklara geçti.¹⁴⁰ Tanrı Dağları çevresi zaptını tutan Kıtanlar'a bölgedeki Uygur, Karluk, Kıpçak gibi Türk toplulukları bağlandı. Bu tarihten itibaren Türk kökenli topluluklar Orhun'dan uzaklaştı ve Türk tarihinin ağırlıkla merkezi Batı Türkistan oldu.¹⁴¹ Çeşitli nedenlerle yapılan göçler sonrası Batı Türkistan'da ağırlık kazanan Türk tarihi özellikle Oğuzların kurup şekillendirdiği büyük devletlerle Orta Doğu, Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Afrika'da büyük yankılar uyandıracaktı. Batı Gök-Türklerin daha sonra Türkişlerin devamı olan Oğuz Yabgu Devleti hemen ardından Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu, I. ve II. Beylikler Döneminde cereyan eden küçük birlikler ile birlikte Osmanlı Devleti ve en sonunda Türkiye Cumhuriyeti coşkusunu kaybetmeyen Türk tarihi içinde yerlerini aldı.

Moğol kökenli Karahıtay Devleti(1130-1211) Yeh-lü Ta-şi, Balasagun'u başkent ilan ederek devletini tarih sahnesine çıkardı ve Türkistan'ın büyük bir kısmında hüküm sürdü.¹⁴² Kısa sürede olsa Orta Asya'da yeni ve kısmen birleştirici bir güç belirmişti. Ama Moğollar asıl ünlerini Cengiz Han ile kazanacaklardı. Cengiz Han'ın aralarından çıkacağı ve Moğol adı altında toplanacak olan boylar Moğolistan'ın kuzeydoğusunda göçebe hayatı

¹³⁸ Moğol asıllı Hıtaylar 'ın ana vatani Mançurya 'dır. Orhun yazıtlarında "doğudaki Türk kavmi düşmanı" olarak geçer. Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *İA*, C.24, İstanbul, 2001, s. 415.

¹³⁹ Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 29.

¹⁴⁰ Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde: Kadim Türklerin Topraklarında*, s. 97.

¹⁴¹ Ahmet Taşağıl, "Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar" , *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 12.

¹⁴² Taşağıl, "Karahıtaylar", s. 415.

yaşıyordu.¹⁴³

2.2. Cengiz Han'ın İmparatorluğunu Kurması

Börçiğin kabilesi Kiyat boyundan Yesügey Bahadır'ın oğlu Temuçin 1162'de doğdu. Babasının o daha küçükken ölmesi ve kendisinin esir düşmesi Temuçin'i hırslandırmış, azimle ittifak kurup başarı göstererek çevresine pek çok kişiyi toplamıştır. Temuçin var olan otorite boşluğundan iyi faydalanmış, Onon Irmağı (Kuzey Moğolistan) kenarında bir kurultay düzenleyerek ortak göçebe kültüre sahip Türk ve Moğol kabilelerini kendisine bağlamıştı. Kurultay sonunda Cengiz¹⁴⁴ unvanını aldı(1206) ve böylece İç Asya'da (günümüz Moğolistan) *Yeke Mongol Ulus*'u ortaya çıkıttı.¹⁴⁵

Moğollar o güne kadar bir kağan etrafında toplanamamış, devletten ve düzenden uzak yaşamışlardı. Kurultay sonrasında Kereyler, Naymanlar, Merkitler, Argınlar, Duğlatlar, Kongratlar, Kanglılar gibi çok sayıdaki Türk boyu Cengiz Han'a bağlandı. Önemli Türk boylarının yer aldığı Moğol birliğine Moğol-Türk İmparatorluğu demek çok doğru olacaktır.¹⁴⁶ Aslında Cengiz Han'ın aldığı "büyük kağan" unvanıyla Juan- Juan, Gök-Türk ve Uygur gibi büyük bozkır devletlerinin devamıdır.¹⁴⁷ Bu cümleden itibaren şekillenen yeni Türk- Moğol oluşumuna Cengiz İmparatorluğu denecektir.

Moğol adı önceden önemsiz bir kabile adyken Cengiz Han ile birlikte yıldızları parlayacak ve bir dili konuşan, ırkdaş, aynı kültüre sahip olan kabilelerin ortak adı olacaktır. Yapılanma ilk zamanlar küçük bir Moğol topluluğundan ibaretken kısa sürede genişlemesiyle nüfuzu altına bazen barış bazen savaş yoluyla katılan Türkleri aldı. Bozkırda birbirine akraba olan boyların özellikle ortak düşmanlarına karşı birleşmesi ve birlikte hareket etmesi ya da güçlü bir lider etrafında toplanması söz konusuydu.¹⁴⁸

Yukarıda da bahsedildiği gibi çok sayıdaki Türk boyu Cengiz Han'a bağlandı. Kalabalık Türk boyları içinde Kıpçak ve Kırgızlar yeni şekillenen oluşumun ana unsuru haline geldiler. Bunların yanında Uygurların özellikle kültürel alandaki etkileri imparatorluğun merkez ve doğu bölümünde fazlasıyla hissedildi.¹⁴⁹ Böylece esas nüfus ve

¹⁴³ Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, s. 30.

¹⁴⁴ Moğolca olan Cengiz muhtemelen "Kati/Şiddetli Han" anlamındadır. Peter Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 114; Diğer bir farklı görüşle Cengiz "cihan hükümdarı, göklerin oğlu, güçlü mükemmel savaşçı" anlamındadır. Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *İA*, C.7, İstanbul, 1993, s. 367.

¹⁴⁵ Muhammed Bilal Çelik, "Türkistan'da Cengizogulları Dönemi", *İnsanlığın Serüveni: Dünya'nın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, Ed. Ahmet Taşağıl-Aykut Kar, İstek Yayınları, İstanbul, 2018, s. 391.

¹⁴⁶ Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde; Kadim Türklerin Topraklarında*, s. 256.

¹⁴⁷ Taşağıl, *Eski Türk Tarihi; Türklerin Kökeni, Yönetimleri ve Çin ile İlişkileri*, s. 64.

¹⁴⁸ Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, s. 29.

¹⁴⁹ Mustafa Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 19.

savaşçı kitle Türklerden oluşmuştu. Nüfus, kültür ve medeniyet bağlamında azınlıkta kalan batıdaki Moğollar, hızla Türk kültür dairesine girdi. Çeşitli Türk boylarının Cengiz Han'a tabi oluşları ilk bakışta olumsuz gibi görünse de aslında özellikle Batı'ya göçen Moğolların Türkleşmesi sonucunu doğurdu. Cengiz Han'ın vassalları devletlerinde – Kubilay (Yuan) Hanlığı hariç- resmi dil olarak Uygur Türkçesi ortak dil oldu.¹⁵⁰

Talih Cengiz Han'dan yanayken ortam bu yeni vücuda gelen yapılanma için uygundu. Cengiz Han'a direnip döğüşecek bir güç yoktu. Çin'in siyasi birliği uzun bir zamandır bozuktu. Batıda Büyük Selçuklu Devleti'nin vassallığını yüklenen Harezmşahlar güçlenmeye çalışırken Abbasi Halifeliği ile anlaşamıyordu.¹⁵¹ Tüm bu durum karşısında Cengiz Han'ın güçlenmesine herhangi bir engel yoktu. Çevresinde bulunan Moğol ve Türk toplulukları kendi istekleriyle ona katılmıştı. Bağımsızlık duygusu her zaman yüksek olan bozkır insanları güçlü bir hükümdarın birliğinde bulunmak isteyebilirdi. Ayrıca yükselen güce karşı döğüşecek güçleri, askeri ve malzemeleri olmayabilirdi.

2.3. Cengiz Han'ın İlk Çalışmaları ve Yönünü Batıya Dönüşü

Dünyaya hâkim olma davası güden Cengiz Han'ın ilk işi tüm bozkır devletlerinin yağma için yöneldiği ilk hedef olan Kuzey Çin'e sefer yapmak oldu. Daha sonra Doğu Türkistan'daki Karahitay Devleti'ne saldırdı (1218). Bu devletin yönetim kadrosu Budist olsa da halkının büyük çoğunluğu Türk'tü ve Müslümandı. Daha sonra yönünü batıya dönen Cengiz Han'ın yeni rotası Batı Türkistan ve Harezmşahlar Devletiydi. Harezmşahlar Devleti (1097-1231)¹⁵²

Cengiz Han için Harezm ve İran'da hüküm süren döneminin güçlü, dikkat çekici ve tehlike arz eden devletiydi. Başlangıçta bu devletle ticari ilişkiler kurmak istemişse de üstünlük mücadelesine dönüşen yarışta kendilerini karşı karşıya buldular. 1219'da harekete geçen Cengiz Han, 150.000 kişilik orduyla 1221'de emeline ulaştı. Belh, Merv, Nişabur gibi Horasan toprakları Moğollara tabi olmuştu.¹⁵³ Sultan Muhammed Harezmşah altmış bin atıyla Semerkant'ta Cengiz Han'ı bekliyordu. Birkaç gün içinde önce Buhara sonra

¹⁵⁰ Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Yay. Haz. Erkin Ekrem- Serhat Küçük, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 241.

¹⁵¹ Gaye Yavuzcan, *Kubilay Han: Nesillerin Atası*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 17.

¹⁵² Harezmşahlar Devleti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Aydın Taneri, "Harezmşahlar", *İA*, C.16, İstanbul, 1997, s. 228-231.

¹⁵³ Çelik, "Türkistan'da Cengizogulları Dönemi", *İnsanlığın Seriveni: Dünya'nın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, s. 392.

Semerkant 1220 yılında Cengiz hâkimiyetini tanıdı.¹⁵⁴

Yeni yerleşim yerleriyle Moğollar taşındıkları şehirlerde göçebe kimliğini terk etmeye başlayacak ve şehirleşeceklerdi. Bundan sonra da Artık Türk- İslam sentezi içinde yer almaya başladılar. Bu önemli şehirler XIV. yüzyıl meşhur düşünürü İbn-i Haldun'un deyimi ile “*bozkır kurtlarını uysallaştırarak*” kendine benzetmişti.¹⁵⁵ Zaten XIV. yüzyılda Maverâünnehir 'deki tüm Moğol boyları Türkleşecekti.¹⁵⁶

XIII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen Moğolların başında bulunduğu Türk ilerleyişi, Türk (Gök-Türk) Kağanlığı'ndan sonra tüm Türk illerini yeniden bir imparatorluk çatısı altına toplayacaktı. Karasal anlamdaki bu en büyük imparatorluk Hindistan ve Çin'in bir bölümü hariç tüm Asya'yı, ayrıca Doğu Avrupa'nın tamamına yakınına sınırları içine alacaktı.¹⁵⁷ Orta Çağ'ın en büyük kara imparatorluğu kapladığı tüm bu alanda hem Türk hem de Dünya tarihini etkiledi.

2.4. Moğol İstilasının Deşt-i Kıpçak'a Uzanması ve Cuci

XIII. yüzyılda doğudan gelen yıkıcı Moğol istilaları Deşt-i Kıpçak'ı da etkiledi. Cengiz Han teşkil ettiği İmparatorluğu'nu oğulları arasında üleştirince, batı toprakları yaşça en büyük varisi Cuci'nin payına düştü. Buradaki amaç imparatorluğu bölmek değil, oğullarını vali olarak görevlendirmektir. Cengiz Han soyundan gelenler için yurtluklar görece özerk tutulmaya çalışılıyordu.¹⁵⁸ Bu uygulamayla doğabilecek taht kavgaları ve çıkabilecek iç savaş engellenmek istenmiş olabilir. Ayrıca hanedan üyeleri arasında çıkabilecek taht kavgası devletin çöküşünü tetikleyebileceği için bu durumun önünü kesmek gerekiyordu.

Cengiz Han'ın Eşi Börte 'den olan 4 çocuğundan biri Cuci¹⁵⁹ 1169 yılında doğdu. Annesi Börte (ya da Börte-uçin) düşman Merkitler tarafından kaçırılmış ve ne kadar düşmanın yanında kaldığı bilinmemektedir.¹⁶⁰ Bu yüzden Cuci'nin Cengiz Han'ın öz oğlu olup olmadığı konusunda tartışmalar olmuş fakat Cengiz Han onu oğlu kabul etmişti. Yine de Moğollar arasında özellikle Ögedey ve Çağatay onu öz kardeş olarak bilmemiş, ona karşı çıkmışlardı. Cuci'nin şüpheli meşruiyeti nedeniyle ileride çocukları İmparatorlukta

¹⁵⁴ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât- ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsâhlar*, Çev. ve Not. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 136.

¹⁵⁵ Murat Özkan, “Doğu ve Batı'nın Bilge Menzili: Mavi Kubbeli Semerkant”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 136.

¹⁵⁶ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihten İhtidaya*, s. 563.

¹⁵⁷ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 119.

¹⁵⁸ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihten İhtidaya*, s. 168.

¹⁵⁹ Cuci “yoldan gelen” anlamındadır. Mustafa Kafalı, “Cuci Han”, *İA*, C.8, İstanbul, 1993, s. 78.

¹⁶⁰ Kafalı, “Cengiz Han”, s. 367.

buldukları dereceleri için uygun görülmecekti. Cuci babası Cengiz Han'ın emriyle av işlerini yürütmüş ve batıdaki seferlerden sorumlu kişi olarak görevlendirilmişti.¹⁶¹

Cengiz Han 1220-1222 yılları arasında Türkistan'ı zapt etmekle meşgul iken, oğlu Cuci Kıpçaklarla savaşıyordu. Cuci'nin ordusu büyük çoğunlukla Türk (eski Karahitay ve Karahanlı toprağından, Maveraünnehir'in kuzeyinden ve genellikle Kıpçaklardan askere alınan) kökenlilerdi.¹⁶²Başarılı komutan Cuci, babası Cengiz Han'dan “*Moğol atlılarının basabildiği her yer*” i fethetme yetkisi aldı. Cuci, batıya doğru giriştiği akınlarla Deşt-i Kıpçak bölgesini zapt edip Cuci Ulusu'nun temellerini attı.¹⁶³ Kıpçak düzlüklerine düşen Moğol gölgesi Cuci ulusunun temellerini attı ama asıl palazlanma Batu Han döneminde olacaktı. O, Kıpçak yurdunu topraklarına katacak ve Orda'sını burada kuracaktı.

2.5. Batu Han ve Deşt-i Kıpçak Seferleri/ Kalka Savaşı

Cuci batıda kendi ulusunun temellerini atarken 1227 yılında öldü ve yerine oğlu Batu (Sayın), Han tayin edildi. Batu Han, batı seferine çıkıp hızla pek çok Rus Knezliği'ni hükmü altına aldı. Batu Han'ın amacı sadece Rus şehirlerinin zaptı değil aynı zamanda Kıpçakları ve yurtlarını da himaye altına almaktı.¹⁶⁴

Moğolların 1229 ve 1235 yılında gerçekleştirdiği Deşt-i Kıpçak seferleri amacına 1236'da ulaştı. Batu Han'ın idare ettiği seferlerde bölgeye daha önceden gelen ve iyi bilen ünlü komutan Subutay yanıdaydı. Batu Han'ın yanında Ögedey'in oğlu Güyük ve Tuluy'un oğlu Möngeke (ya da Türkçe Mengü) de bulunuyordu.¹⁶⁵ Yine bu ordu içinde Cengiz Han'ın ikinci derece hanımlarından olan oğlu Kölgen'in askerleri de bulunuyordu.¹⁶⁶

Hazar Denizi ve etrafını keşfe çıkmak üzere ünlü Noyanlar¹⁶⁷ Subutay ve Cebe görevlendirildi. 3 tümen(30.000) askerle I. Deşt-i Kıpçak Seferi'ne çıkılmış sırayla Ermeniler, Gürcüler, Kıpçak ve Ruslar yenilgiye uğratılmıştı. Harezşah topraklarının zaptı tamamlanınca 1225 yılında Cengiz Han başkent Karakurum'a dönmüş, iki yıl sonra

¹⁶¹ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 165.

¹⁶² Pamela Kyle Crossley, *Demir Dağ'ın Hükümdarları; Modern Dünya'nın Şafağında Türkler ve Moğollar*, Çev. Nur Çetiner, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 220.

¹⁶³ İlyas Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 98.

¹⁶⁴ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 96.

¹⁶⁵ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Bugüne Dünya Tarihinde Avrasya*, Çev. Sinan Akbaytürk, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023, s. 201.

¹⁶⁶ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 169.

¹⁶⁷ Noyon (Türkçe Noyan) denilen prensler imparatorluk içinde en yüksek sınıftı. V.V. Barthold, *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, Çev. Seniha Sami Moralı, Haz. Gülnar Kara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 381.

da Çin seferinde ölmüştü. Oğullarından Ögedey (1186-1241) düzenlenen kurultayda yeni kağan seçilmiş ve onun döneminde 1229-1242 yılları arasında II. Deşt-i Kıpçak Seferi düzenlenmişti.¹⁶⁸ Cengiz Han'ın ölümünden sonra Batu Han'ın yanında gelen ünlü komutan Subutay batı seferlerinde ön plandaydı.¹⁶⁹ Bu seferde ilk hedef Kalka Savaşı'nın intikamını almak için İdil Bulgarlarının üzerine gidildi. Bulgarlar, Moğolları pusuya düşürerek büyük kayıplar verdirdiler. Bu cümleden itibaren konu gereği imparatorluğun batı topraklarındaki hareketler üzerine durulacaktır.

1223 yılında gerçekleşen Kalka Savaşı'nda Kıpçak ve Rus orduları Moğollar tarafından bozguna uğratıldıysa da Emir İlham'ın başında bulunduğu İdil Bulgarları Moğol ordusunu imha etti.¹⁷⁰ Moğol ordusundan geriye çok az sayıda asker kaldı. I. Deşt-i Kıpçak Seferindeki Bulgar bozgunu Kalka zaferine gölge düşürmüştü. Örselenen Moğol ordusuna Cengiz Han tekrar emir verdi. 1223 ve 1229'daki başarısız girişimlerin ardından 1232'de Subutay başta olmak üzere Bulgarlar üzerine üçüncü kez hareket ettiler. Bulgarların bu başarısı Moğolların Doğu Avrupa'yı ele geçirmesini geciktirecekti.¹⁷¹

1235'te Ögedey Kağan'ın düzenlediği kurultayda konuşulan konu Doğu Avrupa'nın zaptıydı ve ilk hedef ise Bulgar topraklarıydı. Bu harekâta II. Deşt-i Kıpçak Seferi dendi çünkü daha önce Cebe ve Subutay komutasında Moğol birlikleri buraya gelmişti. 1236 II. Deşt-i Kıpçak Seferi sırasında Ögedey Karakurum'da kalsa da başta Batu Han olmak üzere ileri gelen Ögedey'in büyük oğlu Güyük, Çağatay'ın oğlu Buri (Börü), Tuluy'un oğlu Möngke (Mengü), Subutay Noyan gibi önemli devlet adamları katıldı. Sefer sonunda İdil Bulgarlarından oç alındığı gibi Kıpçaklar ve Rus Knezlikleri de hâkimiyet altına alındı.

Moğol ordusu birliklere ayrıldı ve bir kısmı günümüz Polonya ve Macaristan'a yöneldi. Aslında sefer emri 1229 da verilmiş ama emrin fiziksel olarak uygulanması 1236 yılını bulmuştu. Bu sebeple sefer tarihi 1229-1242 arasında gösterilir. 1242'de Moğol atlılarının yönünü aniden Avrupa topraklarından döndürme sebepleri Ögedey'in ölümüydü. Batu Han hariç diğer Moğol devlet adamları Karakurum'a döndü. Batu Han, İdil boyunda kaldı ve imparatorluğa bağlı yeni bir ulus olan Altın Orda Devleti'ni kurdu.

¹⁶⁸ Çelik, "Türkistan'da Cengizogulları Dönemi", *İnsanlığın Serüveni: Dünya'nın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, s. 392.

¹⁶⁹ Sadettin Yağmur Gömeç, "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklere Çelme ve Subutay", *XV. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.2, Ankara, 2010, s. 315.

¹⁷⁰ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 214.

¹⁷¹ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 344.

Rus Knezlikleri bizzat devletin içinde yer almasa da bağlı haldelerdi.¹⁷²

Moğollar 1237 yılında Rusya'yı istila edip¹⁷³ sonraki sene Deşt-i Kıpçak'ın hâkimiyetini Kıpçak beylerinden aldı. Bu olay sonrası Kıpçakların bir kısmı Macaristan'daki uruğdaşlarının, bir kısmı da Bulgarların yanına yerleştiler. Moğol istilaları sonucu İdil- Bulgar ülkesine göçmek durumunda kalan Kıpçaklar yavaş yavaş bölgenin Kıpçaklaşmasını sağlayacaktı. Yine Bulgar dili yerini Kıpçak Türkçesine terk edecekti.¹⁷⁴ Zaten Kıpçakların bir kısmı öteden beri Bulgar ülkesinde yaşamaktaydı¹⁷⁵ yeni gelenlerle yerli ahalinin anlaşır kaynaşması zor olmadı. Kıpçaklar Bulgar ülkesine yerleştiler ve buradaki halkla kaynaşır çoğalarak Kazan Türklerini teşekkül ettiler.¹⁷⁶

Kazan Türklerinin dilinde Kıpçak unsuru da üstün ve hâkim olarak öteki Moğol hanlıklarında da olduğu gibi devlet dili halini aldı.¹⁷⁷ Batı seferlerini takiben Altın Orda Devleti kuruldu ve İdil Irmağı'nın aşağı (güney) kısmında bulunan Saray şehrini merkez edindi. Bulgarlar buradaki siyasi varlıklarını yarı bağımlı olsa da koruyup yaşattılar.¹⁷⁸ Kıpçaklar ve İdil Bulgarları sayısız Türk mirasını Altın Orda Devleti'ne bıraktı. Esasında nüfusu çok az olan Moğol unsuru Altın Orda Devleti'nde pek elzem değildi ve olamazdı. Kıpçak Türkçesi'nin üstünlüğü daha devletin bağları Moğolistan'la kesildiği anda kazanıldı.¹⁷⁹ Moğollar Doğu Asya'dan Ön Asya'ya kadar giriştikleri akınlarda pek çıkar sağlayamadan Moğolistan'a geri döndüler. Zapt edilen yerlerde kalanlar ise hızla Moğol benliklerinden vazgeçir, anlaşma dili olarak Türkçe konuştular.¹⁸⁰

Moğolların yanı sıra bir de güneyden gelen Türkiye Selçuklu akınları Kıpçakları yorgun düşürmüştü. 1221'de Kırım'daki Suğdak Limanı'nın Türkiye Selçukluları tarafından alınması ticaretle uğraşan Kıpçakları ekonomik açıdan dara düşürdü.¹⁸¹ Ekonomik sıkıntılar, Moğol yağmaları, kıtlık, hayvan hastalıkları ve grupların dağılık

¹⁷² Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 39-40.

¹⁷³ Moğollar, Rus Knezlikleri'ne baş eğdirerek gelir kaynağına çevirmiş ve vergi toplamıştır. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s.92; Ayrıca burada Moğollar, Rus knezlerini tayin edip oğullarını kendi saraylarında rehin tutuyorlardı. Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 106.

¹⁷⁴ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 97.

¹⁷⁵ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 117.

¹⁷⁶ 1391 yılında Emir Temür 'ün, Altın Orda Hanı Toktamış'a karşı zaferinden sonra Bulgar şehri tahrip edildi. Burada zayıflayıp tutunamayan halk Kazan Irmağı boylarına yerleşti. Kıpçak-Bulgar karışımı Müslüman halk XV. yüzyılda Kazan Hanlığı'nın esas kitlesi olmuştur ve günümüz Çuvaşlar'ın atası kabul edilmektedirler. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 201-202.

¹⁷⁷ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 140.

¹⁷⁸ Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", s. 473.

¹⁷⁹ Berke Han hüküm sürdüğü yıllarda (1257-1266) bağlı bulunduğu Moğol İmparatorluğu'ndan ayrılıp bağımsız devletin hanı olmuştur. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 143.

¹⁸⁰ V.V. Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 21.

¹⁸¹ Mualla Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *İA*, C.25, Ankara, 2002, s. 421.

yaşamaları Kıpçakları iyice güçten yoksun bırakmıştı. Gürbüz Kıpçak çocukları para karşılığında zengin ülkelere özellikle Mısır'daki Eyyubi Devleti¹⁸²'ne para karşılığı gönderiliyordu. Kıpçaklar kendi isimleriyle özdeşleşen Deşt-i Kıpçak'ta Moğol hâkimiyeti altında hayatlarına devam ederken, Mısır'a köle olarak götürülen fakat zaman içinde beyliğe kadar yükselen soydaşları büyük bir devlet kurmuştu. 1250 yılında İzzeddin Ay-Beg yönetimi ele alınca yönetim Kıpçakların eline geçti ve ed-Devletü't Türkiye (ya da Devletü'l-Etrak) olarak anılmaya başlandı. Ardılı olan Baybars Moğolları 1260 Ayn-ı Calut Savaşında ağır yenilgiye uğratarak Suriye'den uzaklaştırdı. Baybars'ın oğlu Kalavun (hük.1279-1290) da tıpkı babası gibi zamanının Moğol ordularını yendi.¹⁸³ Belki de böylece Moğollardan Deşt-i Kıpçak'ın intikamını almış oldular.

Bu seferler sonrası Harezm, Deşt-i Kıpçak, İdil- Bulgar ülkesi, Kırım Yarımadası ve Kafkasya Moğolların hâkimiyetine geçti. Bu bölgeler uzun süredir Türklere yurtluk ediyordu. Yukarıda bahsedildiği gibi istiladan hemen önce bir kısım Kıpçak ticaretle uğraşıyor bir kısmı ise Harezmşah ordusunda bulunuyordu. Ticaretle birlikte yerleşik hayat seçimi belki de bozkırların boş kalmasına yol açtı. Bu durum da Moğolların işi kolaylaştırılmış olmalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi Kıpçaklar bu düzlüklerde devlet şeklinde değil birbirinden bağımsız federasyon şeklinde yaşıyorlardı. Devlet gibi düzenli ve kalabalık orduları olmayabilir. Her oymak beyi bulunduğu bölgede gelen tehditleri imkânlarıyla savunmuş olabilir.

2.6. Altın Orda Devleti ve Başkent Saray'ın Kurulması

Batu Han, II. Kıpçak seferinden dönerken İdil Irmağı'nın sol yakasında Saray şehrini kurduğunu. Saray sözcüğü Türkçe 'ye erken dönemlerde geçen Farsça bir sözcüktür. Moğollar da hanlarının bulunduğu yere bu adı verdiler.¹⁸⁴ Şehir çok geçmeden başkent olmasının avantajıyla önemli siyasi ve ticaret merkezi haline geldi. İdil Bulgarlarının başkenti olan Bulgar şehrinin yerini aldı.¹⁸⁵ Saray şehri kurulup Türkistan ile yeniden ticari ilişkiler kurulmuştu. Türkistan aracılığıyla İslam dini, Saray şehrinde güç kazanmaya başladı.¹⁸⁶

İslamiyet'in kabulüyle birlikte de diğer İslam devletleriyle ilişkiler kurulmaya hatta

¹⁸² Ortadoğu, Mısır, Hicaz, Yemen ve Kuzey Afrika'da hüküm süren bir Türk devleti (1171-1462). Ayrıntılı bilgi için bkz: Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *İA*, C.12, İstanbul, 1995, s. 20-31.

¹⁸³ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, s. 299.

¹⁸⁴ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 141.

¹⁸⁵ Fatih Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi(1256-1266) (Siyasi-Kültür-Din)*, Efeakademi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 175.

¹⁸⁶ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 128.

gelişmeye başlamış cami, medrese, kervansaray, hamam gibi yapılar inşa edilmişti. Saray şehri Harezmi mimarisinin etkisinde kalmış ve ilim merkezi haline gelmişti.¹⁸⁷ Orta Çağ gezgini İbn Battuta Saray şehri için “Şehri at ile dolaşırken ancak gün batımına kadar orayı gezebildik, gezimizde Cuma namazı kılınan on üç cami gördük. Bunlardan biri Şafi mezhebine mensup Müslümanlar içindi. Gezdiğimiz yerlerde Müslüman ve Hıristiyan halk kendi sınırları içinde yaşamaktaydı. Ancak çarşılarında Irak-ı Acem’den ve Irak-ı Arap’tan, Mısır’dan, Şam’dan ve diğer milletlerden olan halklar da bulunmaktaydı.” diyerek şehrin büyüklüğü, güzelliği ve çeşitliliğinden bahsetmektedir.¹⁸⁸

Yukarıda Saray şehrinin Harezmi mimarisinden etkilendiği ve ona göre şekillendirildiğine değinildi. Altın Orda Devleti’nin kurulup yerleşmesinde (özellikle yazı dili ve edebiyatta) Harezmi ve Harezmîlerin etkin rollerinden bahsedilir. Harezmi dil bakımından tamamen Türk’tü. Burada çoğunlukla Türkmenler ve Kıpçaklar yaşıyordu. Harezmi ve Seyhun (Sırderya) şehirleri konuşma ile yeni şekillenen Altın Orda Devleti’nde yazı dilini baskı altında tutacaktı.¹⁸⁹ Medeni bağlamda sadece şehirleşmede değil dilden de etkilenmişti.

2.7. İlhanlı Devleti’nin Altın Orda ve Memlûklü Politikası

Cengiz Han’ın torunu (Tuluy’un oğlu) Hülagü, 1253 yılında toplanan kurultayda kardeşi aynı zamanda büyük han olan Möngke tarafından İran, Irak, Suriye ve Anadolu topraklarını ele geçirmesi üzerine görevlendirildi. 130.000 kişilik orduyla yola çıkan “İlhan” unvanlı Hülagü, imparatorluğun batısındaki kuvvetli ve zapt edilemez Haşhaşilere yöneldi. İlk hedef olarak İsmailîler’in karargâhı olan Alamut Kalesi’ni 1256’da, devletin tamamı ise 1257’de ortadan kaldırdı. 1256’da Hülagü’nün kendi adına para bastırmasıyla imparatorluğa bağlı yeni bir ulus-devlet kuruldu. Tebriz merkezli kurulan yeni devlet 1258’de Abbasi Halifeliği’ni ortadan kaldırdı ve ardından Irak, Suriye ile Azerbaycan’ın zaptı gerçekleşti. 1243 Köse Dağ Savaşı ile de Anadolu ele geçirilmiş oldu.¹⁹⁰ Yeni devlete başkentlik yapan Tebriz öteden beri bir Türk şehriydi ve ilerleyen yıllarda İlhanlılar üzerinde de Türk- İslam karakteri ağır basacaktı.¹⁹¹ Moğolların, Türkistan ve Kıpçak ilinde olduğu gibi İran’da da hızla Türkleşmesi yoğun Türk nüfusu, Türk- Moğol dillerinin yan

¹⁸⁷ İlyas Kemalöğlu, “Altın Orda ve Varisleri”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi’ne*, Ed. Ahmet Taşağıl-Aykut Kar, İstek Yayınları, İstanbul, 2018, s. 426.

¹⁸⁸ Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266) (Siyasi-Kültür-Din)*, s. 180.

¹⁸⁹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 103-106.

¹⁹⁰ Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *İA*, C.22, İstanbul, 2000, s. 102.

¹⁹¹ Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, s. 93.

yana kullanımıyla ilgilidir.¹⁹²

Tebriz merkezli yeni devlet şekillenirken aynı yıl Batu Han öldü ve yerine kardeşi Berke (hük. yıl.1256-66) geçti.¹⁹³ Doğu İran Ögedey¹⁹⁴ ve Batu Han'ın temsilcileri tarafından yönetiliyordu. Batu Han'ın İran'daki gücü dikkat çekiciydi, Moğolların ileri gelenleri ve komutanlar ona itaat ediyordu. Ayrıca Batu Han, Türkistan Müslümanlarını da himaye ediyordu. 1251'de büyük hanlığa seçilen Möngke 1260'ta ölünce Horasan ve İran'da Batu Han'ın ardılı Berke adına hutbe okutuldu.¹⁹⁵

Moğollar İran'a geldiğinde bölgede hali hazırda bulunan irili ufaklı birçok devlet kendi arasında çekişme halindeydi. Aynı zamanda İslam Dünyası birlikten yoksundu.¹⁹⁶ Moğollar İslam Dünyası için tehdit oluşturmaya çoktan başlamıştı ve bu tehdit artarak devam ediyordu. İslam Dünyası da Moğollar için bir tehlike olarak görülüyordu. Berke Han'ın amcaoğlu Hülagü 1257 yılında İsmaililer Devleti'ni, bir yıl sonrada Bağdat merkezli Abbasi Halifeliği'ni hükmüne geçirdi. Sünni Halife teslim olmayı reddedince idam edildi ve Sünnilerin hilafeti son buldu.¹⁹⁷ Burada görülüyor ki Hülagü, Şii ya da Sünni ayrımı yapmadan topraklarını yani hâkimiyet alanını genişletiyordu.

Hülagü hızla Halep ve Şam'ı ele geçirdiği sırada Möngke'nin ölüm haberini aldı ve ordusunu geri çekti. Cengiz İmparatorluğu içinde iç savaş başlayınca Suriye'nin zaptı yarım kaldı. 1260 yılında Mısır Memlûkleri, Aynı Calut Savaşı¹⁹⁸ ile Moğollara Suriye'de darbe indirdi ve 1261'de halifelik Mısır Memlûklerine geçti.¹⁹⁹ Daha sonra Memlûkler Mekke'de egemenliklerini güçlendirince bazen okunan hutbelerde kendi adlarının ardından dostları olan Altın Orda hanlarının adlarının anılmasına izin verdiler.²⁰⁰

Altın Orda ve Memlûk ortaklığının temelinde ortak düşmanları İlhanlılar vardı. Ortaklıları ilk başta bakıldığında dini gibi görünse de siyaset ve ekonomi ağır basıyordu. Çünkü iki ülke arasında sıkı bir ticari yoğunluk bulunuyordu. Ayrıca her iki devletin tam

¹⁹² Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 21.

¹⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Enver Konukçu, "Berke Han", *İA*, C.5, İstanbul, 1992, s. 506-507.

¹⁹⁴ Cengiz Han'ın ölümü sonrası yerini alan büyük Moğol hanı (1229-1241). Cuci ve Çağatay'ın kardeşi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Han", *İA*, C.34, İstanbul, 2007, s. 21-22.

¹⁹⁵ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihten İhtidaya*, s. 191-195.

¹⁹⁶ Hayrunnisa Alan, "İlhanlılar", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemalöglü, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 151.

¹⁹⁷ Çelik, "Türkistan'da Çengizoğulları Dönemi", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 393.

¹⁹⁸ Aynicalut Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülkerim Özeydin, "Aynicalut", *İA*, C.4, İstanbul, 1991, s. 275-276.

¹⁹⁹ Kemalöglü, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 45.

²⁰⁰ Mustafa S. Küçüktaşçı, "Türk Kültürünün Üç Kutsal Şehri: Mekke- Medine- Kudüs", *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 30.

ortasında yer alan İlhanlıların kendi sınırlarını geçmesini istenmiyordu.

Altın Orda - İlhanlı arasında geçen anlaşmazlığın en önemli sebebi bu iki devlet arasında kesin sınırların belirli olmamasıdır. Coğrafi yakınlıktan doğan toprak hâkimiyeti kavgası zengin otlaklara sahip Azerbaycan ve Gürcistan'ın paylaşılabilmesi üzerine Kafkasya'nın kontrolünü sağlamak için savaşa tutuştular.²⁰¹ Ayrıca Hülagü, ordusundaki Cuci soyundan olan askerlere ve komutanlara kötü davranıyordu. Berke Han'a bağlı bulunan 700 kişinin kendisine karşı tuzak kurmalarından şüphelenmiş ve onları öldürmüştü. Kurtulanların bir kısmı Berke Han'ın yanına gitti bir kısmı da Memlük Sultanı Baybars'a katıldı.²⁰² Ayrıca Hülagü yasaya uymuyordu. Berke Han'ın Irak'tan gelecek payına el koymuştu.²⁰³ İlhanlılar Memlük egemenlik sahası Suriye ve Mısır'a inmek isterken buna karşılık Memlükler'de İlhanlı topraklarını (Anadolu ve Irak) zapt etmek istiyordu.²⁰⁴ Altın Orda- Memlük ittifakı karşısında İlhanlı-Bizans işbirliğinden bahsetmek mümkündür.²⁰⁵

Moğolların bir kolu Kıpçak bölgesinde devlet kurarken birkaç yıl sonra başka bir kolu da Türk toprağı olan Tebriz'de yeni bir devlet kurdu. İki amcaoğlunun kurduğı bu devletler daha başlangıçtan itibaren birbirine düşman kesildi ve güçlü ortak arayışı içine girdi. Altın Orda Devleti'nin kurulduğı Kıpçak yurdunda yine bu topraklardan giden Memlükler ile ittifak yapıldı. Bu duruma ilk bakışta iki Moğol bir Türk-Kıpçak devleti var gibi görünse de aslında burada iki Türk-Kıpçak devleti ve ortak düşmanlığındaki bir Moğol devleti var. Ayrıca bu Moğol devleti kısa zaman sonra Türk kimliği kazanacak yanına da İslam dini eklenecekti.

Altın Orda- Memlüklü ortaklığının kurulmasında Kıpçakların etkisi olabilir. Altın Orda Devleti'ni daha kuruluşundan itibaren şekillendiren Kıpçak figürü ve hemen karşısında bulunan Kıpçaklarla müteşekkil Memlükler'in ortaklığı yalnız İslam Dini ile açıklanamaz. Aynı soydan olmalarına rağmen Altın Orda- İlhanlı çekişmesinin temeli yukarıda da ifade edildiğı gibi ekonomi tabanlıdır. Ayrıca bu kardeşlik, soydaşlık meselesi değil bir savaş stratejisi olabilir.

Altın Orda ve İlhanlılar aynı soydan gelmelerine rağmen devletin çıkarları için

²⁰¹ Crossley, *Demir Dağ'ın Hükümdarları: Modern Dünya'nın Şafağında Türkler ve Moğollar*, s.224.

²⁰² Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihten İhtidaya*, s. 222

²⁰³ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihten İhtidaya* s. 495.

²⁰⁴ Mustafa Uyar, *İlhanlı(İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı(Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 49.

²⁰⁵ Abdülkadir Yuvalı, "Mengü Timur", *İA*, C.29, Ankara, 2004, s. 138.

farklı politikalar izlenmiştir. Her ne kadar aynı soydan olup aynı bozkırı paylaşmış yaşasalar da çıkar sağlamak amacıyla ve devletin devamlılığı gibi konularda bu gibi ortaklıklara başvurulmuştur. Tarihi süreç ve dönemin şartları göz önünde tutulursa bu durum daha anlaşılır olur.

2.8. Berke Han'ın Tahta Geçişi ve Devlet Politikası

Mısır Memlûk sultanı Baybars, Cengizlilere karşı Müslümanların savunucusuydu. Möngke, kardeşi Hülagü'yü Memlûkleri terbiye etmesi üzerine görevlendirdi ama umduğunu bulamadı. Mısır Memlûkleri Moğol tabiliğini reddediyordu.²⁰⁶ İlhanlı Hanı Hülagü'ye karşı Berke Han'ı destekleyen Sünni Memlûkler kendisini Hak dini İslam'a davet ediyorlardı. Berke Han'ın nasıl Müslüman olduğu konusunda kesin bir bilgi olmasa da ortak görüş onun 1240 yılında Harezm 'de, Kübrevi Sufî cemaatinin kurucusu Şeyh Necmeddin Kübra'nın öğrencisi Şeyhu'l-Âlem Şeyh Seyfeddin Baherzi 'den İslamiyet'i kabul ettiği şeklindedir.²⁰⁷

Berke Han'ın yeni din seçimiyle Müslümanlar devlet içinde daha fazla itibar görmeye başlamışlardı.²⁰⁸ Hülagü 'nün Abbasî halifesini öldürmesi üzerine Berke Han intikam almak için Hülagü üzerine yürüdü. Bu düşüncesi ne kadar samimidir bilinmez fakat Hülagü üzerine yürümek için geçerli bir bahaneydi. Asıl amacı Suriye ve Mısır'daki Müslümanların desteğini almaktı.²⁰⁹ Belki de Berke Han devleti içindeki Kıpçaklar ve İdil Bulgarları gibi diğer Müslümanların da desteğini almak istemişti.

Berke Han'ın Müslüman askerlerin desteğiyle devlette derecesini de yükseltmişti.²¹⁰ Müslüman tüccarlar da Batu Han ve Berke Han döneminde eriştikleri saygı ve kazancı diğer Moğol uluslarında görmeyeceklerdi.²¹¹ Berke Han, İslamiyet'in uygulanması konusunda oldukça dikkatliydi. Möngke'nin sarayında yeni Han'ın tahta çıkışını kutlamak için yapılan ziyafette kendisine sunulan et İslami usullere göre idi. Zaten Berke Han karargâhında domuz eti tüketimini yasaklamıştı.²¹² Ayrıca Müslüman olduğunu

²⁰⁶ Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1257) (Siyaset-Kültür-Din)*, s. 131.

²⁰⁷ Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, Haz. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 41.

²⁰⁸ Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 263.

²⁰⁹ Thimoty May, "Merkezi Asya: Moğollar 1206-1405" Çev. Mustafa Uyar, *Asya'nın Büyük İmparatorlukları: Pasifik'ten Balkanlara Dünya Tarihine Damga Vuranlar*, Haz. Jim Masselos, Çev. Ed. Erkan Göksu, İstanbul, 2021, s. 55-56.

²¹⁰ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 492.

²¹¹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.32.

²¹² Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s.507.; W.V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk (1253-1255)*, s. 83.

ilan etmek İslam devletlerinden gelecek tehlikeyi de ortadan kaldırırdı.²¹³

Coğrafi olarak Hülagü, İslam devletlerine daha yakındı. Burada Berke Han, Hülagü'nün bu coğrafi yakınlıktan faydalanıp İslam devletleriyle bir olmasından ve kendisine karşı saldırmasından çekinmiş olabilir. Kendi ordu ve tebaasında Müslüman kitle çoğunlukta idi. Olası bir savaş ya da saldırı anında Berke Han ordusundaki Müslüman askerler, karşı ordudaki dindaşlarıyla birleşip onu terk edebilirlerdi. Bu yüzden askerlerinin ve tebaasının inancını benimsemesi etkili olmuş olabilir.

Berke Han'ın Müslüman oluşu, devletin iç ve dış politikasını etkiledi. Onun zamanında şehirler kurulurken cami inşaatları da başlamıştı. Mısır Memlûkleri ile aralarında kültürel ve ticari ilişkiler olumlu yönde etkilenip hızlandı.²¹⁴ İslam dinine geçiş beraberinde değişiklikleri getirdi. Dönemin güçlü Türk-İslam devletleri ile ilişkiler iyi anlamda ilerledi. Deşt-i Kıpçak coğrafyasında İslamiyet daha yaygın hale geldi. Bu tarihten itibaren İslamiyet'in tesiri altına giren bölge, yüzyıllar boyunca yoğun bir Müslüman nüfusa ev sahipliği yaptı.

2.9. Özbek ve Canibek Han Dönemleri

Berke Han 1266'de ölünce tahta Batu Han'ın torunu Mengü Timur (hük. yıl. 1266-1282) geçti. Mengü Timur Müslümanlığı kabul etmemişti. Berke Han'ın ölümü ve Mengü Timur'un tahta geçişi haberini alan Memlûk Sultanı I. Baybars tebrik ve taziye için başkent saraya elçi göndermişti. Önceden var olan dostluk karşılıklı hediyelerle devam etti.²¹⁵

Berke Han zamanında devlet güçlü olsa da yine de Büyük Moğol Hanı'na bağlıydı. Mengü Timur döneminde Büyük Moğol hanına olan bağlılığına son vererek devleti bağımsız kıldı ve kendi adına para bastırdı. Böylece devletin merkezle ve diğer Moğollarla bağlantısı kesilmişti.²¹⁶ Ondan sonra tahta geçen Töde Mengü (hük.1281-87) Müslüman olsa da kendisinden sonra tahta geçecek iki hükümdar yine gayrimüslim olacaktı.²¹⁷

Tokta'nın yeğeni Özbek Han (hük.1312-43) 14 yaşında tahta geçti ve devlette "altın dönemi" yaşattı. Onun döneminde İslam dini resmiyet kazandı ve Altın Orda hanları arasında kalıcı şekilde yerleşti. Onun hükmü sırasında İslamiyet tüm ülkeye yayıldı, imar çalışmaları hız kazandı. Saray şehri artık görüntü itibariyle bir İslam şehriydi. İslamiyet'in

²¹³ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 497.

²¹⁴ Kemalöglü, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizöğulları*, s. 107.

²¹⁵ Yuvalı, "Mengü Timur", s. 138.

²¹⁶ Kemalöglü, "Altın Orda ve Varisleri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimine Kadar*, s. 423.

²¹⁷ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 508.

tüm ülke genelinde yayılması devlet içinde değişiklikleri zorunlu kıldı. Türk-Moğol devletlerinde var olan memuriyetlere yenileri eklendi. Kurultay'ın yanında Divan yeni yönetim organı olarak kuruldu. Diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Kadı ve Müftülük makamları eklendi. Noyan adının yerini Emir almaya başladı.²¹⁸ Berke Han döneminde başlayan Mısır Memlükleri ile ilişkiler yine olumlu yönde ilerlemeye devam ettirilmişti.²¹⁹

İslam'ın devlette tam anlamıyla oturup yayılması Özbek Han döneminde gerçekleşti. Özbek Han'ın tahta çıkması da Müslüman Bulgar din ve ticaret adamlarının sıkı desteğiyle oldu. Özbek Han ile birlikte devlet içinde millet/ulus algısından ziyade İslam anlayışı ön plana geçti.²²⁰ Kendisi tahminen 1320 yılında Müslüman olarak Muhammet adını almış ve artık onunla birlikte İslam devlette kalıcı hale gelmişti. Bastırdığı paralarda yazan *el-Sultan el-A'zam Gıyasüddin Muhammed Özbek Han el-Adil* söz dizisinden de bu anlaşılmaktadır. Kendisine direnen Budist rahip ve Şamanları öldürdüğü bilinmekte ayrıca İslam davetini olumsuz yanıtlayan Cuci soyundan gelenlerin ölümünden de sorumluydu.²²¹ Yine kendisi ruhban sınıfına Türkçe "Ata" diye hitabette bulunduğu bilinmektedir.²²² Yine onun döneminde ünlü Arap gezgin İbn Battuta, Altın Orda Devleti'ni ziyaret ederek, Özbek Han ile görüşmüştü.²²³

Özbek Han döneminde Türkçe devletin yönetim diliydi. 1398 yılına ait belgede Uygur harfleriyle yazılan satır arasında Arapça sözcükler vardı. Moğolca ise az sayıda sözcüklerle sınırlıydı. Ardılları olan Kazan Hanlığı, Astrahan Hanlığı, Kırım Hanlığı topraklarında da Türkçe bu konumdaydı.²²⁴

Özbek Han döneminde başlayan altın çağı, oğlu Canibek Han(hük.1342-1357) devam ettirdi. Hükmettiği yıllar Altın Orda Devleti tarihi içinde en parlak ve refah seviyesinin en yüksek olduğu zamanı temsil etmektedir. Sadece Mısır Memlükleri ile iletişim ve ilişkileri eskisi gibi iyi değildi. Osmanlı Devleti'nin 1356'da Rumeli'ye geçişiyle ilişkileri olumsuz yönde etkilenmişti. Kendinden önceki hanlar gibi Cambek Han da Azerbaycan'ın zaptı için uğraşmış ve hâkim olmuştu. Ayrıca Rus Knezlerini boyunduruk altında tutuyordu. Canibek Han'ın ölümü üzerine Berdi Bek tahta geçmiş ve

²¹⁸ Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 117.

²¹⁹ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 130.

²²⁰ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 239-240.

²²¹ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 509.

²²² Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 144.

²²³ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 131.

²²⁴ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 563.

devlet içinde iş karışıklıklar baş göstermişti. Bu karışıklıklar devleti sona doğru götürecekti.²²⁵

Canibek Han döneminde devlet içinde İslamiyet'in yayılmasıyla paralel cami, türbe, medrese ve kervansaraylar inşa edilip, din ve ilim adamları himaye altına alınmıştı. Yine Canibek Han tüm putperest tapınaklarını yıktırılmış ve Fransisken misyonuna karşıydı.²²⁶ Moğol Hanları Cengiz Han'ın ölümünden sonra elli-altmış yıl içinde İslam Dünyası içine girdiler. İslam Dünyası için büyük tehlike sayılan Moğolların çok geçmeden Altın Orda Devleti Hanlarının İslam Dininin ateşli birer savunucu olmaları dikkat çekicidir. Berke Han'ın Müslüman oluşuyla devlet yeni bir basamak atlasa da İslam Dininin tüm Karadeniz'in Kuzeyi'ne yayılıp yerleşmesi ve devletin resmi dini haline gelmesi Özbek Han'a nasip olacaktı.

2.10. Moğol İstilasası Sonrası Deşt-i Kıpçak'taki Durum

Moğollar buraya gelmeden önce Müslümanlar batıda Macaristan'dan doğuda Mançurya kuzeyde Sibiryaya uzanan bozkırlardaki halklarla en az beş yüzyıldır etkileşim halindeydi. Moğol istilasası öncesi zaten çoğunlukla sufiler aracılığıyla Müslüman olmuş Türkler buradaydı. Buradaki özellikle Kıpçakların tamamen Müslüman olduğu ifadesini kullanmaktan kaçınılması gerekmektedir. XIII ve XIV. yüzyılda Kırım'daki Suğdak ve Kefe şehirlerinde Hıristiyan Kıpçaklar vardı. Yine Saray şehrindeki Hıristiyan Kıpçaklardan da bahsetmek mümkündür.²²⁷ Rus Knezlikleri ve Kırım'daki ticaret kolonilerinin marifetiyle Hristiyanlık yaygındı.²²⁸

İdil Bulgarları ve Harezm bölgesi de daha Moğollar gelmeden önce İslam diniyle tanışmış, Müslüman olmuşlardı. Berke Han İslamlaştırma faaliyetlerini başlatmış diğer ülkelerden gelen tüccar, din adamı, derviş ve sufilerin çalışmaları bölgede etkili olmuştur. Deşt-i Kıpçak'ta da İslamiyet'in yayılması IX- XII. yüzyıllarda Türkistan bölgesi aracılığıyla gerçekleşmişti.²²⁹ Türkistan etkisiyle de buradaki halk Hanefi mezhebini seçmişti.²³⁰ Türklerin "Ata Yesevi" olarak adlandırdıkları Ahmet Yesevi, İslam din ve tasavvufunu yaymak için, tasavvuf ruhuyla yazdığı Türkçe şiirleri halk tarafından

²²⁵ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 132.

²²⁶ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 511.

²²⁷ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 89, 498, 572.

²²⁸ Bedirhan, *Bozkırda İslam'ın Kılıcı Berke Han(1257-1266)*, s. 55.

²²⁹ Bereket Bakıtcıanlı Karıbayev, "Türkistan Şehri ve Türkistan Bölgesinin Kazak Hanlığı İçin Önemi", *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksal, İstanbul, 2022, s. 60.

²³⁰ Fatih Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1257) (Siyaset-Kültür-Din)*, s. 206.

anlaşıyor ve seviliyordu. Kazandığı sevgi ve ün ile Orta Asya’da bir ekol halini almıştı.²³¹ Türkistan’da kurulup tarikat dili Türkçe olan Yesevîlik’in Altın Orda sahasında da yayıldığı görülmektedir.²³² Türk-Yesevî Şeyhi Seyyid Ata’nın Özbek Han’ın Müslüman olması üzerinde etkisi vardı. Seyyid Ata, şeyhi Zengi Ata tarafından Taşkent’ten Deşt-i Kıpçak’a, Tatarlara İslam’ı öğretmek için gönderilmişti.²³³

Berke Han’dan sonra özellikle Özbek Han ve Canibek Han başkent Saray’ın İslamlaşmasını hızlandıran Hanefî ve Şafîî bilginleri kendilerine çektiler.²³⁴ Altın Orda hanlarının Bektaşî ve Barakî gibi Türk sufilerini de korudukları bilinmektedir.²³⁵ Bunlarla beraber Mevlevîlik, Kübrevîlik, Kalenderîlik, Haydarîlik gibi Anadolu tarikatlarının da devletin İslamlaşmadaki etkisi önemlidir.²³⁶ Memlûk Sultanlığı devlet adamı ve yazarı İbn Fazlullah el-Ömerî(1301-1349), Moğolların Kıpçaklar tarafından asimile edilerek İslamiyet’i kabul ettiklerini kaydeder. Hatta aynı yazar Mönğke’nin 1251 yılında tahta çıkma töreninden dönerken Berke Han’ın Buhara’da şeyh Seyfettin Baherzî tarafından İslam’ı kabul ettiğini öğrenmiştir.²³⁷

Hamdullah Müstevfî 1340 tarihli Nüzhetü’l- kulub eserinde Kıpçak bozkırlarında yaşayan halkın çoğunlukla İslam dinini kabul ettiğini naklediyordu.²³⁸ Çağdaş İbn Battuta, Özbek Han’ın ordasını ziyaret etmiş ve sadece Türkçe işittiğini kaydetmiştir. İslam ibadetlerinde Türk dili kullanılıyor, Arapça ve Farsça ilahilerden sonra Türkçe tercüme yapıyor. İslam dininin yayılması, Ruslar tarafından Hıristiyanlık tesirine maruz bırakılmış İtil Bulgarları tarafından değil, Harezmi ve Türkistan (Orta Asya) Türklerinin etkisiyle olmuştur denebilir.²³⁹ Yine İbn Battuta’nın Müslüman olup Türkçe konuşan toplumun İslamiyet’i yayışları hakkında, özellikle kadına verilen değere hayret edip ve memnuniyetsiz bir tavırla bahsetmesi, Hanlığın İslamiyet’i nasıl yorumlayıp yaşadığını, eski Türk değerlerinden vazgeçmediğini anlatır durumdadır.²⁴⁰

²³¹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 117.

²³² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 366.

²³³ Necdet Tosun, “Zengi Ata”, *İA*, C.44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 262.

²³⁴ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu; Attila, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İncelik, Yay. Haz. Ertuğrul Tokdemir- Mustafa Dönmez, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 399.

²³⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 401.

²³⁶ Telli Korkmaz, “Altın Orda Devleti’nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve “Kalendername” Adlı Eseri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.16, C.5, s. 208.

²³⁷ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 490, 498.

²³⁸ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 571.

²³⁹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 144.

²⁴⁰ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil - Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 476-477.

Başkent Saray şehrinde İslam dininin yayılmasıyla, Türkistan ile ticari ve kültürel ilişkiler ileri seviyeye geçmiştir. Uygurlardan alınan ve Türk-Moğol devletlerinde de kurulan “ortak” sistemiyle ticaretle meşgul olmuştur. Ticari yolların ve tüccarların güvenliğini sağlamak amaçlı belli aralıklarla kervansaraylar inşa edilmişti.²⁴¹ Türkistan - Çin ticaret yolu Müslüman tüccarların dikkatini çekiyordu. Çek, kâğıt ve gümüş paranın kullanılıyor oluşu, ticaretin gelişmiş olduğunu ortaya koyar niteliktedir.²⁴²

Cengiz Han’ın ordusunda bulundurduğu Müslüman birlikler dışında koruduğu ve hizmetine aldığı Müslüman tüccarlar da vardı. Bu tüccarlar arasında Tacikler ve diğer Türklerin de var olduğunu bilmekteyiz. Müslüman tüccarlardan tam destek alan Cengiz Han, bu münasebetlerin karşılığında onların güvenliğini sağlıyordu. Bu sayede hem ticareti canlı tutuyor hem de kendi dininden olmayanlara karşı gösterdiği hoşgörü ile devletinin ihtişamını arttırıyordu.²⁴³

Aslında Cengiz İmparatorluğu’nda dini hoşgörü uygulanıyordu. İmparatorluk içinde kiliseler, camiler, Budist tapınağı gibi ibadethaneler oldukça yaygındı. Bu dini hoşgörünün arka planında imparatorluğun devamlılığı düşüncesi vardı. Dini çatışmalar yüzünden düzenin bozulmasından endişe duyuluyordu.²⁴⁴ Bozkır göçebeleri çoğunlukla Şamanizm inancı içindeydi ve İslam onların üzerinde pek de etkili değildi. Devlette İslam olanlar yönetici sınıfla beraber derebeyler, tüccarlar ve tabi dini sınıfı. Buradan da anlaşıldığı üzere şehir hayatı süren ve nüfuzlu kişiler İslam dinini seçmişlerdi.²⁴⁵

Daha sonra yani Moğol istilası sonrası imparatorluğun batı bozkırlarındaki çoğu halk İslam dinini benimsemişti.²⁴⁶ Altın Orda ’da Özbek Han, İlhanlılar ’da (İran Moğolları) Gazan Han (1295-1304) ve Çağataylılar’da Tarmaşirin Han (1326-1335) döneminde İslamiyet resmi din oldu. Kubilay (Yuan) Hanlığında ise Tibet etkisiyle Budizm yayılma fırsatı bularak resmi din ilan edildi.²⁴⁷

Toktamış Han(1379-1390)’dan sonra tahta çıkan Edigey Mirza, Cengiz Han yasasına eklemelerde bulundu.²⁴⁸ Dönemin ağır şartları karşısında Kıpçaklar, çocuklarını

²⁴¹ Kemalöğlü, “ Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 121.

²⁴² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, s. 165.

²⁴³ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 134.

²⁴⁴ May, “Merkezi Asya: Moğollar 1206-1405”, *Asya’nın Büyük İmparatorlukları: Pasifik’ten Balkanlara Dünya Tarihine Damga Vuranlar*, s. 60.

²⁴⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 101.

²⁴⁶ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetih İhtidaya*, s. 571.

²⁴⁷ Kemalöğlü, “ Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 61.

²⁴⁸ Kemalöğlü, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 123.

köle olarak satmak mecburiyetinde kalıyorlardı.²⁴⁹ Özellikle Mısır'a gönderilen bu esirler, ordulara tahsis ediliyordu. Memlûk ordusundaki Kıpçaklar atlı ve okçu olarak görev alıyordu.²⁵⁰ Toktamış Han'dan sonra hüküm süren Edigey Mirza zamanında Mısır ile önceden beri süregelen köle ticaretini yasaklandı. Bu yasağın sebebi ticaretle alakalı değil, Altın Orda'daki Türk nüfusunun azalmasını engellemektir.²⁵¹

Berke, Özbek, Canibek ve Toktamış gibi Müslüman olan hanların yapmış olduğu çalışmalar diğer hanların yaptığı işleri gölgede bırakmıştır.²⁵² Bu hanların din seçimleri gerek ülke içinde gerekse dış politikada Müslüman desteğiyle daha başarılı işlemiş olabilir. İslam devletlerinden özellikle Memlûklü- Altın Orda dostluğu buna iyi bir örnektir. Bu iki devletin temelde Kıpçak kökenli oluşu da gözden kaçırılmamalıdır.

Yine dindaşlık temelinde birbirlerine maddi ve askeri anlamda yardım etmeleri ortak İlhanlı düşmanlığında buluşmalarına ek ticari anlaşmalar da önemlidir. Özellikle devlet büyüklerinin din değiştirmesi yani yeni bir dine girmesi, iyi bir insan olmak ya da doğru yola ulaşmak(hidayet) için yapılmaz. Devletin geleceği, itibarı söz konusudur bu nedenle çoğunlukla siyasi nüfuz ve ekonomik gelir için din değiştirme yoluna gidilir.

Hükümdar ve devletin var olması için halk ile iyi geçinmesi, devlet içinde herhangi bir taşkınlık olmaması adına başta bulunanların iyi ve adaletli birer yönetici olması şarttır. Aynı zamanda halk kendisiyle aynı dini benimsemiş bir hükümdara daha sempatik duygularla yaklaşabilir. Bu bağlamda halkın devletten uzaklaşması riski göze alınamazdı. Yine ordu içindeki askerlerin kutsal atıflarla cesaretlendirilmesi de önemlidir. Etkileyici bir propaganda konuşması manevi açıdan etkili olur ve başarının yolunu açar.

Orta Çağ dünyasında özellikle devlet büyüklerinin siyasi amaçlar uğruna din değiştirdiği bilinmekte olan bir gerçektir. Bozkırlardan gelip yerleşik yerlerin yöneticisi olmak için bir takım değişime uğramak gerekebiliyordu. Gelinen yerde kalıcı olmak isteniyorsa oraya ayak uydurmak zorunludur bu nedenle de öncelikle var olan dini kabul etmek önemlidir. Altın Orda Devleti'nde Müslüman olan Hanların İslam adına yaptıkları çalışmalar ve atılımları diğer İslam devletleri tarafından desteklenmiş övgüyle karşılanmıştır olabilir. Hükümdarlar devlet içinde halk ve ordunun şartlarına uymuş olabilirler

²⁴⁹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, s. 228.

²⁵⁰ Uyar, *İlhanlı(İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı(Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, s. 47.

²⁵¹ Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 131.

²⁵² Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 109.

BÖLÜM III

3. CENGİZ İMPARATORLUĞU VE ARDILLARI ÜZERİNDEKİ TÜRK ETKİSİ

3.1. Moğol Devlet Düzeni ve Genel Teşkilatlanmada Türk Etkisi

Moğolların hâkimiyet alanının genişlemesi onları ister istemez yerleşik ve merkezi bir devlet olmaya zorlamıştı. Bu sebeple sistemli ve sağlam bir kurumsallaşma yoluna girdiler. Çinli danışmanın Cengiz Han'a dediği gibi “*At sırtında ülkeler fethetmek mümkündü, ama at sırtında yönetmek mümkün değildi.*” Bu yüzden Cengiz Han'ın teşkilatlı bir sisteme ihtiyacı vardı.²⁵³ Cengiz Han okuma yazma bilmesede açık fikirli biriydi. Kendisinden önce yaşamış olan Hun, Gök-Türk, Uygur devletlerini örnek alarak Türk töresini kendisine rehber edinmiş ve faydasını görmüştü.²⁵⁴ Burada coğrafi yakınlık, ekonomi ve hayat biçimindeki benzerlik gibi hususlar önemlidir. Daha önce büyük bir devlet kuramadıkları için devlet gelenek ve teşkilat yönünden eksiklik hissettikleri oldukça açıktı. Komşu oldukları Çin'in devlet geleneği bozkır kültür ve koşullarına uygun düşmediğinden, Türk devlet teşkilatını örnek alıp uygulamak mecburiyetinde kaldılar. Zaten X. yüzyıldan itibaren Moğollar hemen her konuda Türkleri taklit etmekle yetindiler.²⁵⁵

Ayrıca Moğollar Çin topraklarını yönetseler de Çinlilerden hoşlanmıyor onlara sıcak bakmıyorlardı. Devlet işlerinde Türklere güveniyorlardı.²⁵⁶ Cengiz Han, çadırda yaşayan hakları birleştirirken Türk il (devlet) kurma meclisi olan “*toy*”u kendine örnek aldı.²⁵⁷ Cengiz İmparatorluğu bir yerde Karahanlı ve Selçuklu Devleti'nin devamı niteliğindedir. Geleneksel Orta Asya bozkır yönetiminin özelliklerini taşıyordu.²⁵⁸ Altın Orda Devleti'nin idari teşkilatı da eski Türk idare sistemine göre düzenlenmiş, bozkır gelenek ve teşkilatı devam ettirilmişti. Cengiz Han'ın bakiyelerinden olan bu devlet Kıpçak düzlükleri, İdil havzası, Kırım'da yayılmış ve diğer Moğol ulus devletlerine istinaden canlı kalmış devamlılığı daha uzun soluklu olmuştur.

Yukarıda bahsedildiği gibi Cengiz Han'dan önce Moğolların devlet deneyimleri yoktu. O, oğullarının eğitimi için Uygur Türklerinden hocalar tutmuş, askeri teşkilatlanma ve devlet idaresi gibi birçok konuda Türklere başvurmuş onların tecrübelerinden

²⁵³ Batur, *1200 Yıllık Sürgün: "Türk" Sözü'nün Hazin Serüveni*, s. 254.

²⁵⁴ Çelik, “Türkistan'da Cengiz oğulları Dönemi”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 409.

²⁵⁵ Telli Akhun Korkmaz, *Altın Orda Devleti'nde Din*, Berikan Yayınları, Ankara, 2018, s. 48.

²⁵⁶ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Bugüne Dünya Tarihinde Avrasya*, s. 200.

²⁵⁷ Taşağıl, *Eski Türk Tarihi; Türklerin Tarihi, Yönetimleri ve Çin ile İlişkileri*, s. 63.

²⁵⁸ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 159.

yararlanmıştı. Uygur Türkü Tatar Tonga, 1204'ten sonra cengiz Han'ın hizmetine girerek oğullarına Uygur alfabesini öğretti. Cengiz Han'ın halefleri devletlere gönderdikleri notalarda Moğolca yazıyordu ama önemli derecede Türkçe söz başlangıcı (girizgâh) bulunuyordu.²⁵⁹ Cengiz Han ve çocuklarının Türkçe bildiği tahmin ediliyor.²⁶⁰

Sadece Cengiz Han döneminde değil daha öncesinde Karahıtay döneminde de Uygurlar yüksek görevlerde bulunuyordu. Uygur kültür izi tüm zenginliğiyle Orta Asya'da her zaman görüldü.²⁶¹ Uygurlardan devlet teşkilatı ve yazı gibi devletin devlet olabilmesi için gerekli sistemlerin yanında on iki hayvanlı takvimi de aynen alındı. Cengiz İmparatorluğu'nun batıdaki ucu olan Altın Orda Devleti'nde Han yarlıklarında kullanıldı.²⁶²

Gök-Türkler bir model devletidir ve bu model üzerinden gidilerek tüm Türk devletleri/illeri ile bağlantı kurulur ve anlaması kolaylaşır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Cengiz İmparatorluğu Türk devlet modeli üzerine yükselmişti. Türklerin geliştirmiş olduğu örgütsel yapıyı aynen uygulayan Moğollar bu sayede adlarını dünyaya duyurdular diye ifade etmekte herhangi bir sakınca yoktur. Bozkırlarda ve daha sonra buradan yayıldıkları diğer coğrafyalarda bu örgütlü sistemi uygulayabilenler ancak büyük devletlere sahip olabilirdi. Merkezin kurulması kadar güçlenmesi ve devlet yapısının koruyabilmesi önemliydi. Uygulanan örgütlü sistem merkezi yapılanma kadar var olan askeri gücün de desteklenmesi anlamına geliyordu. Moğolları anlatan neredeyse tüm kaynaklar Türkleri referans olarak gösterir. Bu bağlamda Cengiz İmparatorluğu, Türk devletlerinin devamı niteliğindedir.

3.2. Moğol İmparatorluğu İçindeki Türk Nüfusu ve Etkileri

Tüm Orta Çağ devletlerinde olduğu gibi halk olmadan bir devletin işleyebilir olması düşünülemez. Bu durumun temel nedeni ise ekonomi ve bolluğun halka bağlı oluşudur. Moğol nüfusunun az olmasından sebeple Cengiz Han ve ardılları kendilerini soylu Türk boyları ile budunlarına kabul ettirmek zorunda kalmıştı. Bazı Türk ve Türk olmayan topluluklar da kendi istekleriyle Cengiz'in himayesine girmişlerdi.²⁶³

Kalabalık Kıpçak, Kırgız gibi Türk boyları imparatorluk bünyesinin esasını

²⁵⁹ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 116.

²⁶⁰ Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 61.

²⁶¹ Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2022, s. 219.

²⁶² Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 64-67.

²⁶³ May, "Merkezi Asya: Moğollar 1206-1405", *Asya'nın Büyük İmparatorlukları: Pasifik'ten Balkanlara Dünya Tarihine Damga Vuranlar*, s. 36.

meydana getirdiler. Uygurlar kültürel anlamda özellikle imparatorluğun merkez ve doğu kesimlerinde Moğolları etkiledi.²⁶⁴ İdikut unvanlı Uygur hakanı Barçuk Art-Tigin 1209²⁶⁵, Karluk hakanı II. Arslan Han 1211 yılında Cengiz Han'a tabiyetlerini bildirmişlerdi.²⁶⁶ Uygur Devleti'nin dağılmasıyla kurulan Beşbalık ve Kansu Uygur Devletleri Cuci'ye bağlılıklarını bildirdiler. "İdikut" unvanlı Uygur hanı bizzat Cengiz'e giderek ona bağlılığı bildirdi. Cengiz de onu kendi kızıyla evlendirerek "beşinci oğlu" olarak benimsedi. Uygurların hâkimiyet altına alınmasıyla devlet teşkilatı ve yazısı benimsendi. Moğollar kuruluştan itibaren Uygur alfabesini benimsediler. Yine Uygur alfabesi Altın Orda Devleti ve İlhanlılar tarafında da kullanıldı. Günümüze kadar gelmeyi başarmış *Monghol-un Niuça Tobça'an* yani *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eser yine Uygur alfabesiyle yazılmıştı.²⁶⁷

Uygurlar gibi Kıpçak, Kanglı ve Karluklardan da çok sayıda kişi devlet görevinde bulundu. Başta askerlik olmak üzere ilim adamı, eğitmen, zanaatkâr, tüccar, çevirmen, yazıcı (kâtip) ve din adamı gibi görevlerde bulundular. Cengiz Han'ın sarayında Uygur danışmanlar ve askeri yetkililerin rolü büyüktü. Cengiz Han'ın bizzat kendisine danışman olarak atadığı ve çocuklarına Uygur yazısını öğretmesini istediği Tatar Tonga (Çin kaynaklarında T'at'a T'unga) en meşhur memurlardandı. Daha sonra Tatar Tonga'nın görevini oğlu Sologay (Su lo hai) alacaktı. Yine başka bir Uygur olan Kara İgaç Buyruk (Hala İ ha ch'ih Pei lu) Moğol prenslerinin eğitiminden sorumluydu. Cengiz Han'ın hatunu Börte tarafından büyütülen Şigi Kutuhu bir Türk'tü. Şigi Kutuhu, Sologay'ın emrinde bulunmuş ve 1235-1236 yılında Kuzey Çin'deki nüfus sayımında ona yardımcı olmuştu. Ayrıca *Cengiz Yasaları*'nı metal levhalar üzerine kazıma işlemiyle görevliydi.²⁶⁸ Böyle önemli görevlerde bulunan Türklerin eriştikleri medeniyet seviyesi ve üstlendikleri görevlere bakılırsa Cengiz Han'ın Türklere olan güveni tartışılmazdır.

Darugaçı ya da Daruga²⁶⁹ adlı yüksek görevliler çoğunlukla Türklere seçilirdi. Daruga yardımcıları, yazıcı (kâtip), yargıç (yarguçi), koruma (muhafız) ve din görevlileri de yine Türklere seçiliyordu.²⁷⁰ İmparatorluk içinde bulunan Maveraünnehir bölgesinde Mahmut Yalavaç ve oğlu Mesut Yalavaç, Cengiz ve Ögedey zamanında Daruga, vergi,

²⁶⁴ Taşağıl, "Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 12.

²⁶⁵ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları; Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, s. 219.

²⁶⁶ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 226.

²⁶⁷ Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 34, 62.

²⁶⁸ Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, s. 36.

²⁶⁹ Moğol devlet teşkilatında idari, askeri ve mali yetkilere sahip büyük memurlara verilen unvan. Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülkadir Yuvalı, *Daruga, İA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, C.8, İstanbul, 1993, s. 505-506.

²⁷⁰ Cengiz İmparatorluğu'nda görevli Türk memurların sayıları için bkz: Mustafa Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, s. 37.

maliye gibi akla gelen ilk isimlerdendir. Harezmlî bir Uygur-Müslüman olan Mahmut Yalavaç Moğol idare sistemi içinde oldukça etkiliydi.²⁷¹

Mahmut Yalavaç'tan sonra yerine bakan oğlu Mesut Yalavaç Kaşgar, Buhara, Semerkant, Ürgenç, Hotan gibi önemli şehirlerin sorumlusuydu. Bu görev Yalavaç soyu tarafından devam ettirildi.²⁷² Cengiz Han'ın danışmanlarının çoğunun Türk olduğunu yukarıda verilen örneklerle bilmekteyiz.²⁷³ Bununla beraber Cengiz İmparatorluğunun ve varislerinin sivil devlet kadrolarında Uygur, Türk ve Çinlilerden daha sonra ise İranlılardan da yararlanmıştı.²⁷⁴

Cengiz Han ve oğulları Türk hükümdarlık unvanı olan Kağan'ı kullanıyordu. Ayrıca resmi yazışmalarda bu unvanın kullanılması için emirleri vardı.²⁷⁵ Yine Ögedey, Uygur danışmanlarının yönlendirmesi ile Kağan unvanını almıştı. Bu durum imparatorluk içerisindeki Türk nüfuzunu anlatmaktadır. Kullanılan unvan ile birlikte yine Cengiz İmparatorluğu'nun kendinden önceki Türk devletlerinin devamı olduğunu görülüyor. Ayrıca yine Türk danışmanların Moğol kağanlarının üzerindeki etkisi ve yönlendirmesi oldukça açıktır.

İmparatorluğa düzen getiren bir başka etken ise Cengiz Yasaları idi. Cengiz yasalarının temeli ise Türk töresi idi.²⁷⁶ Cengiz Yasaları günümüzde toplu bir metin halinde değildir. Yasanın varlığını ve içeriğini dönem kaynaklarından öğrenildi. Yasaların bir kısmı Moğol efsanelerinde benimsense de bir kısmı Türklerden alındı. Cengiz Yasaları Moğollara düzen getirdi. Ayrıca Cengiz Yasası şehir hayatını küçümsüyordu. Tüm şehirlerde toplanan vergiler doğrudan merkeze yani Karakurum'a gönderiliyordu. Bu iş için Moğol olmayan şehir idarecilerine bırakılmıştı.²⁷⁷ Yukarıda bahsedildiği gibi bu iş için Türk olan Yalavaç soyu seçilmişti. Devletlerin yönetimi Cengiz Yasalarına göre belirlense de İslamlaşmanın artmasıyla beraber İslami esaslar belirleyici olmaya başlamıştı.²⁷⁸

XVII. yüzyıla kadar uygulanan Cengiz Yasası'nın yanında artık İslam hukuku

²⁷¹ Özkan Dayı, "Mahmut Yalavaç'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri", *Current Research in Social Sciences*, C.1, S.3, 2015 s. 65.

²⁷² Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 29.

²⁷³ Gömeç, "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", s.319.

²⁷⁴ Ganizhamal Kushenova, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraiünnehir*, Çev. Sabahattin Şimşir, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 60.

²⁷⁵ Aydın Taneri, "Han", *İA*, C.15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 518.

²⁷⁶ Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, s. 36.

²⁷⁷ Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, s. 29.

²⁷⁸ Çelik, "Türkistan'da Cengiz oğulları Dönemi", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 414.

(şeriat) beraber kullanılmaya başlandı.²⁷⁹ Çoğunlukla Türk-Müslüman topraklarının zaptını takiben İslam dini Cengiz'in ardılları tarafından benimsenmiş ve ülkelerinde yayılma fırsatı bulmuştu. Zamanla ve İslamiyet'in etkisiyle eğitimde İslami bir boyut kazanmıştır.²⁸⁰ İmparatorlukların bünyesinde Türkler çoğunlukta olsa da farklı topluluklar vardı. Etnik ve dini yönden çeşitlilik anlaşmayı zorlaştırıyor olabilirdi. İmparatorluk içinde şartlar gereğinde değişimlere ve eklemelere gidilmesi herhangi bir olumsuzluğa karşı tedbir amaçlı yapılmış olabilir.

3.3. Moğollarda Ordu Yapısına Türk Etkisi

Ordu, Orta Çağ devletlerinin geleceği için en önemli kurumdu. Ordunun kazandığı ganimetler ise devletler için en dikkate değer gelir kaynaklarından biriydi. Bir devletin ordusu ne kadar güçlü ve kalabalıksa yağma/akınlar o kadar sık olurdu. 1206'da 95.000 olan Cengiz ordusu yirmi bir yıl sonra 129.000 idi.²⁸¹ Cengiz Han'ın ordusunda Türk birlikleri oldukça fazlaydı.²⁸² Ordunun bel kemiğini Türkler oluşturuyordu yani Cengiz Han'ın ordusu Moğolların kumanda ettiği bir Türk ordusuydu.²⁸³

Cengiz Han, kendi Hassa birliklerinde Moğolları kullanıyordu. Ama ordusunda bulunan saf kan Moğolların sayısı yirmi binden fazla değildi. Oğullarına da saf kan Moğollardan oluşan ancak dörder bin asker vermiş, savaş durumunda ordunun da büyük çoğunluğunu Türkler oluşturmuştu.²⁸⁴ Moğol nüfusu imparatorluk içinde hiçbir zaman esas olmadığı gibi orduda da yeterli değildi.

Eski Çin Medeniyeti, Batı Roma, Doğu Roma gibi Moğollar da modern orduların temeli olan Türk ordusunu taklit etmiş benimsemiştir. Türk devlet geleneğinin başlangıcı olarak kabul ettiğimiz Mo-tu (Mete) Han, onlu sistemi ve bozkır modelini oluşturmuş ardından kurulan tüm bozkır devletlerine örnek olmuştu.²⁸⁵ Kitan ve Curcidler gibi Cengiz Han da bu modeli kullandı.²⁸⁶ Yine Uygurların imparatorluğa katılmasıyla Moğol

²⁷⁹ May, "Merkezi Asya: Moğollar 1206-1405", *Asya'nın Büyük İmparatorlukları: Pasifik'ten Balkanlara Dünya Tarihine Damga Vuranlar*, s. 53.

²⁸⁰ Çelik, "Türkistan'da Cengizsoğulları Dönemi", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 414.

²⁸¹ Çelik, "Türkistan'da Cengizsoğulları Dönemi", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 411.

²⁸² Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 134.

²⁸³ May, "Merkezi Asya: Moğollar 1206-1405", *Asya'nın Büyük İmparatorlukları: Pasifik'ten Balkanlara Dünya Tarihine Damga Vuranlar*, s. 45.

²⁸⁴ Batur, *1200 Yıllık Sürgün: "Türk" Sözüünün Hazin Serüveni*, s. 201.

²⁸⁵ Taşağıl, *Türk Bilgeleri; Devlet Ruhunu Mayalayan Liderler*, s. 196.

²⁸⁶ Uyar, *İlhanlı(İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı(Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, s. 12.

ordusunda silah teknolojisi ve üretiminde büyük bir atak gerçekleşti.²⁸⁷

Ünlü komutanlardan Subutay (Sübedey) ve Çelme Türk'tü.²⁸⁸ Subutay ve Çelme şiddetli akınlar tertipleyen, üstlendikleri görevleri hakkıyla yerine getiren Türk kardeşlerdi. Bunun yanında Cebe, Kubilay, Bugurçu, Mukali gibi Türk komutanları da saymak yerinde olacaktır. Cengiz Han'ın başarılarında Türk devlet teşkilatının yanı sıra komutanlarının da seçkin olmasıydı. Her üç komutandan ikisi Türk, ordudaki asker sayısı, devlet memurlarının büyük bir kısmı ve idaresindeki halkın yüzde 70-80'i Türk'tü.²⁸⁹ 1231-1241 yılları arasında Moğol ordusunu komuta etmiş Çormugan'ın ordusu Reşidüddin'in verdiği bilgiye göre Uygurlar, Karluklar, Türkmen ve Kaşgarlılardan oluşuyordu.²⁹⁰

Türk ögeler, Cengiz İmparatorluğu hâkimiyeti ilk başladığı zamandan beri donanım ve taktik açısından katkı sağlıyordu. Moğollar Ön Asya ve Orta Doğu'ya yayıldıkça bu ögeler sayı bakımından artış gösterecekti.²⁹¹ Cengizogulları Batı Türkistan bölgesine geçip yerleşerek İslamiyet'i kabul ettiler fakat İslam medeniyetine katılmadılar.²⁹² Moğol ordusunda çok sayıda Müslüman asker de vardı ve bu Müslümanların çoğu Türk'tü. Moğol komutanlar ve askerler Maverâünnehir'in bazı kısımlara ve mevkilere yerleştiriyorlardı. 1248 yılında Dominiken rahibi Saint Quentinli Simon, Moğol ordusu içinde İslamiyet'in hızla yayıldığını yazdı. Moğolların dinle bir derdi yoktu, her dine yaşam özgürlüğü veriyorlardı ama tek istedikleri koşulsuz itaati.²⁹³ Çünkü Bozkırda yaşayan Türkler ve Moğollar dini temellere dayanan bir topluluk değil, siyasi karakter taşıyan sosyal bir yapıya sahipti.²⁹⁴

Orduların Türklerden meydana gelmesi tesadüf değildi. Türk ordusunun başarılı olmasının nedeni ise tarihi kökenleriydi. Bozkırlılar, yerleşik halklara göre her zaman daha hareketli bir hayat tarzına sahipti. Savaşa hazır bir hayat tarzları vardı ve bozkır yaşamı başlı başına bir eğitim alanıydı. Bu nedenle insanlar daha örgütlü hareket eder, orduları ise başarılı olurdu. Askerliğin özel bir meslek olmaması, halkın ordudan ayrı tutulmayarak ordunun bir parçası olarak kabul edilmesi bu bağlamda önemlidir. Ordu süreklilydi, ücretli asker yoktu ve eli silah tutan herkese asker gözüyle bakılıyordu. Ordu, atlı askerlerden

²⁸⁷ Uyar, *İlhanlı(İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı(Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, s. 19.

²⁸⁸ Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, s. 36.

²⁸⁹ Gömeç, "Çingizli Devletin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", s. 315.

²⁹⁰ Jackson, s. 573.

²⁹¹ Uyar, *İlhanlı(İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı(Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, s. 11.

²⁹² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, s. 115.

²⁹³ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 489.

²⁹⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türk Dini", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, s. 34.

(süvari) vücuda geliyordu.

Ayrıca at sayısının fazla olması ve atların her türlü hava şartına dayanması ordunun başarısında etkindi. Türkler, atı ilk çağlardan itibaren evcilleştirip kendilerine yoldaş kılmışlardı. Kaşgarlı Mahmut'un "At, Türk'ün kanadıdır" deyimini coşkuyla yaşatılıyordu. Yine bu başarıda sürek avlarının payı büyüktü. Kullanılan silahların hafif ama bir o kadar da çevik oluşu gözden kaçırılmamalıdır. Az sayıda güçle kalabalık orduların yenilmesi amaçlanmıştır. Kurt Kapanı (Hilal/Turan Taktiği) başarılarını görkemli kılıyordu.

Tüm bunların altında Türk ordusunun yeteneği ve savaşçı ruhu önemlidir. Bu gibi nedenler Türk ordusunun komşuları tarafından taklit edilip benimsenmesine yol açmıştır. Doğudan başlayarak Çin, İran, Arap, Rus, Roma ve Bizans orduları sürekli olarak Türk ordusunu taklit etmekle yetinmişlerdi. Peçenek ve Kıpçak orduları Rusları, Tuna Bulgarları ise Slavları etkileyecekti. Daha sonradan Türkleri tekrar bir çatı altında toplayan Cengiz Han ordusunu bu sisteme göre şekillendirecekti. Ordusunun emir-komuta merkezini Moğol komutanlar oluştursa da askerlerin çok büyük bölümü Türklerden meydana geliyordu.

3.4. Altın Orda Devleti'nde Ticaret ve Şehircilik Çalışmaları

Büyük İpek Yolu, Antik ve Orta Çağ boyunca Akdeniz kıyıları ülkelerinden Çin'e kadar uzanan, ticari olduğu kadar kültürel bağlamda en önemli yoldur. Ulusları birbirine bağlayan bu yola birçok devlet hâkim olmak ve ekonomiyi yükseltmek için yoğun çaba göstermişlerdir. Moğol istilası sonrası bu önemli ve uzun yolda bir takım değişiklikler ve canlanma görüldü. XIII. yüzyıl itibariyle Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehir tek bir siyasi alan içine alındı. Ortak siyasi alan ve kararlı tutum ticaretin canlanmasına katkıda bulundu.²⁹⁵

İlk defa Çin'de basılan kâğıt para Moğollar aracılığıyla XIII. yüzyılda İran'a ulaştı.²⁹⁶ Moğolların insanlık tarihine yapmış oldukları en büyük katkı ticaret yollarını açık tutmaları oldu. İpek Yolu'nun altın çağı yaşamasında önemli katkıları oldu. Pekin'den Avrupa'ya kadar ipek, ticaret ve iletişim bir anlamda küreselleşme bir üst seviyeye çıktı demek yerinde olacaktır. Güvenli ticaret yollarına ek olarak zamanına göre mükemmel bir posta yani haber alma teşkilatı da kurdular. Ticaret yollarıyla insanlar, ürünler ve düşünceler yer değiştiriyordu.

²⁹⁵ Karıbayev, "Türkistan Şehri ve Türkistan Bölgesinin Kazak Hanlığı İçin Önemi", *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, s. 55.

²⁹⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s. 335.

Cengiz Han ticaretin önemini anlamış olacak ki Türkistan sahasının zaptıyla paralel ticari faaliyetlerde boy göstermişti. Rusya, İran, Hindistan ve Çin'e gelip giden tacir kervanlarından önemli kazançlar elde edildi.²⁹⁷ Cengiz İmparatorluğu genişledikçe neredeyse tüm Asya birleşti. Genişlemenin ilk yılları savaşla geçse de kervanların güvenliği sağlandı. İmparatorlukta baştan uca bir ticaret ağı oluşturulmuştu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra art arda şekillenen dört hanlıkta da durum değişmemişti.²⁹⁸

Üç ana ticaret yolundan biri Karadeniz'den geçip Çin'e Moğolların koruması eşliğinde uzun bir kara yolu boyunca yapıldı.²⁹⁹ Uygurlardan benimsenen Ortak adıyla anılan Türk tüccarlar, baştan uca tüm imparatorluk içinde ekonomiye yön veriyordu. Cengiz Han ve ardılları tüccarlarla sıkı bir samimiyet kurmuştu. Tüccarlara sermaye sağlayarak bundan kâr payı alıyorlardı.³⁰⁰

XII. ve XIII. yüzyıllarda Haçlı Seferleri'nin etkisiyle İpek Yolu Anadolu'dan kuzey yönüne doğru güvenlik sebebiyle kaymış ve bu önemli ticaret yolu daha sonra kurulacak olan Altın Orda topraklarından geçmişti.³⁰¹ Moğollar bu bölgeye geldikten ve devleti tesis ettikten sonra ticaretin birden çok yararı olduğunu anlayarak ticarete dolayısıyla ticaret yolları ve tüccarlara büyük önem verdiler. Bu sebeple de Batu ve Berke başkentlerini İdil Irmağı kenarında kurdular. Kervanların ana yolu buradan geçiyordu hem de bu başkentler Moğolistan'a yakındı.³⁰²

1334 yılında Arap gezgini İbn Battuta, Özbek Han zamanında Saray Berke şehrini ziyaret etmiş ve hakkında önemli bilgiler vermişti. Başkentün güzel, düz ve geniş bir saha üzerine kurulu olduğu verdiği bilgiler arasındadır. Güzel çarşı ve geniş caddelerin yanı sıra çok kalabalık olduğunu da eklemiştir. Bu şehirde yaşayan çeşitli milletlerin kendi mahallelerinde ayrı yaşadıklarını ve mensup oldukları dinleri de saymıştır. Mısır, Suriye, İrakeyn'den tüccarlar olduğunu ve onların da kendi mahallelerinde ayrı olarak yaşadığını kaydeder.³⁰³

XIII. yüzyıl ortasında orta-aşağı İdil konumu Altın Orda'nın siyasi merkeziydi. Konumu itibarıyla batıdan gelen Avrupa tüccarları ve elçiler doğuya yapacakları

²⁹⁷ Çelik, "Türkistan'da Cengizozoğulları Dönemi", *İnsanlığın Seriüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 413.

²⁹⁸ Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, s. 29.

²⁹⁹ Robert B. Marks, *Modern Dünyanın Kökenleri: 15. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Dünya'nın Küresel ve Ekolojik Tarihi*, Çev. Ulaş Deniz Tümekaya, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 66.

³⁰⁰ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 152.

³⁰¹ Korkmaz, *Altın Orda Devleti'nde Din*, s. 37.

³⁰² Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 35-36.

³⁰³ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 133-134.

yolculuklarına buradan başlıyorlardı. Doğuya giden güvenilir ve kısa yol burada ticareti de canlı tutuyordu. Deşt-i Kıpçak, Harezmi, Maverâünnehir ve Doğu Türkistan bu yolla birbirine bağlanıyordu. Ticareti yoğunluğa paralel siyasi ve ekonomik roller yanı sıra kültürel kaynaşma sonucu Deşt-i Kıpçak'ın refah seviyesi yükseldi.³⁰⁴ Batu Han'ın teşkil ettiği devletin merkezi Deşt-i Kıpçak, ileriki zamanlarda zengin ve kültür anlamında ilerlemiş Harezmi bölgesi oldu. Ayrıca bu topraklar birçok ırmakla beslenen zengin otlaklara sahipti. Zaten Harezmi, Cengiz Han döneminden beri Cuci mülkiyetindeydi.³⁰⁵

Carpinili Johannes, 1246 yılında tüm Altın Orda'yı gezmesine rağmen bir tane şehir ya da kasaba bulamamıştır. Ama Johannes'ten yaklaşık altı yıl sonra Altın Orda Devleti'ni ziyaret eden W. Von Rubruk, Moğolların bozkır ortasında giriştikleri şehircilik çalışmalarından bahseder. Ayrıca gezgin yine Don Irmağı'nın sol yakasında Rusların oturduğu kayıklarla elçi ve tüccarların taşındığı bir kasaba olduğunu aktarır. Bu kasaba doğrudan doğruya Batu Han'ın emri üzerine kurulmuştu. Yine aynı ırmağın aşağı taraflarında elçilerin kış dönemlerinde kaldıkları bir kasabadan daha söz etmektedir.³⁰⁶

Karadeniz'in Kuzey'i IX. yüzyılda olduğu gibi daha öncesinde de ticari etkinlikler bakımından oldukça hareketliydi. İskandinavya ile Bizans ve Akdeniz ticaret merkezlerini (Ceneviz, Venedik ve Piza tacirleri) bağlayan bu bölge çeşitli siyasi ve iktisadi ilişkilere de ev sahipliği yaptı.³⁰⁷ Doğu Roma İmparatorluğu'nda, Ege ve Akdeniz'de ticaret yapmasına izin verilen İtalyan gemilerinin Karadeniz'e girmeleri yasaktı. 1204 Dördüncü Haçlı Seferi'nde Venediklilerin İstanbul'u ele geçirmesiyle durum değişti. 1261'de Cenovalılar, Venediklileri alt etti ve bu iki İtalyan şehir devleti Karadeniz'de büyük bir ticaret yarışına girdi. İtalyanlar Karadeniz'de yarışa tutuşmuşken Moğollar yeni devletlerini burada tesis etmiş bulunuyordu. Moğollar ticaretin ülkelerine katkısını anlamış olacaklar ki Avrupa, İran ve Çin arasında güçlü bir ulaştırma ve haberleşme ağı kurdular. İki tarafında yararına olacak şekilde İtalyan tüccarlar 1250-1350 yıllarında Kırım sahillerinden Çin'e kadar ulaştılar.³⁰⁸ Kıpçak Türkçesiyle 1303 yılında *Codex Cumanicus* ülkeye gelen Venedikli tüccarlara kılavuzluk etmesi amaçlı yazılmıştı. Sözlüğün amacı ticaretin yanı sıra

³⁰⁴ Karıbayev, "Türkistan Şehri ve Türkistan Bölgesinin Kazak Hanlığı İçin Önemi", *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, s. 56.

³⁰⁵ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 171, 231.

³⁰⁶ Vadim Leonidoviç Egorov, *Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII. –XIV. Asırlar)*, Çev. Alihan Büyükçolak, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s. 106.

³⁰⁷ Kurat, *Peçenekler*, s. 83.

³⁰⁸ Murat Hanılçe, *Coğrafi Keşifler*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 34-36.

Hristiyanlığın yayılması için de önemliydi.³⁰⁹

Batu Han intikam almak için giriştiği Batı Seferi'nde(1236), Bulgar ülkesindeki birçok köy ve şehri tahrip etmekten geri durmadı. Bunlar Biler, Bulgar, Suvar ve Cuketau gibi son derece önemli şehirlerdi. Özellikle Biler ve Suvar Doğu Avrupa'nın en büyük şehirleri arasındaydı.³¹⁰ Moğol atlıları yok ettikleri İdil Bulgar Hanlığı başkenti Saray'a yerleşerek yoksun oldukları medeniyet seviyesine nihayet ulaştılar ve burayı Moğol hanlarının sikkelerinin basıldığı bir şehir haline getirdiler.³¹¹ Altın Orda şehirlerini kurup imar ederken Bulgar şehrini örnek alarak şekillendirdiler.³¹² Bugünkü Tataristan Kazan şehrinin 100 km güneyinde Bulgar şehri IX-XII. yüzyıllarda Doğu Avrupa için en önemli ticaret merkeziydi.³¹³ Moğolların bu şehri zaptı tesadüf olmasa gerektir.

Harezmi ve Bulgar ekonomik aynı zamanda kültürel bakımdan gelişmişti. Ayrıca bu topraklarda Müslüman nüfusu yoğundu. Buradaki Müslümanlar da ticaretle ilgileniyor ve tıp alanındaki yetenekleriyle ilgilenen Moğolları etkiliyorlardı.³¹⁴ Harezmi, Bulgar ülkesi ve Kırım'da boy gösteren köklü ve zengin kültür hayatı ile Moğol kültürüyle kıyaslanamayacak kadar yüksekti.³¹⁵

XIV. yüzyılda İdil Irmağı'nın orta yataklarında Moğolların zapt ettiği Kazan şehri başlangıcından beri Türk şehriydi.³¹⁶ Kazan'ın büyümesi II. Kıpçak Seferi sonrasında özellikle Bulgar şehrinden kaçan halkın gelmesiyle gerçekleşti. Nüfusu artan şehir II. Kıpçak Seferi sonrası Altın Orda Devleti içinde yer aldı. Şehri yönetenler tıpkı Bulgar şehri yöneticiler gibi "emir" unvanını kullandılar.³¹⁷ Sınırları değişiklik gösterse de Bulgarlar bu bölgede 680-1300 yılları arasında devlet şeklinde yaşadılar. Moğollardan sonra da varlıkları Altın Orda Devleti içinde devam etmiştir.

Burada yaşayan halk özellikle yerli Türklere sadece göçebe demek yanlış olacaktır. Özellikle Orta İdil boylarındaki Türkler daha erken devirlerde köyler ve şehirler kurmuştu. Aşağı İdil boylarındaki Türk ve Moğollar da yavaş yavaş şehirleşiyorlardı. Azerbaycan'ı da içerisine alacak şekilde Altın Orda Devleti haritasına bakılacak olursa yirmi beş şehir

³⁰⁹ Melike Uçar, "Codex Cumanicus", *Dil Araştırmaları*, Güz 2015/17, s. 290-295.

³¹⁰ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 226, 343.

³¹¹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 144.

³¹² Koç, *İdil Bulgarları*, s. 233.

³¹³ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 113.

³¹⁴ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 483.

³¹⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 96.

³¹⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 140.

³¹⁷ İlyas Kemaloğlu, "Türk Dünyasının İlim ve Kültür Merkezi: Kazan", *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksel, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 85.

sayılabılır. Azak, Bakü, Batçin, Bulgar, Büler, Derbend, Gülistan, Hacı- Tarhan (Astarhan), Kırım, Kırım-Cedid, Macar, Macar-Cedid, Mahmudabad, Muhşı, Ordu, Ordu-Bazar, Ordu-Cedid, Recan, Sabran, Saray, Saray-Cedid, Saraycık, Sıgnak-Cedid, Şamaha, Tebriz, Ükek bu şehirler içindedir.³¹⁸ Bunların neredeyse hemen hepsi adlarından da anlaşılacağı üzere Türklerin kurmuş olduğu Türk şehirleridir.

Ayrıca imparatorluğun doğu tarafında Cengiz Han döneminde çadırların bulunduğu yerleşim yerini Ögedey Han döneminde Türkçe adıyla Hanbalık olan Karakorum³¹⁹ şehrinin yapılması Moğolların şehirleşme işini ne kadar ciddiye aldığını göstermektedir. Bu şehrin surlarla çevrili bir başkente dönüştürülmesi Türkistan'dan getirilen Türk ustaların eseridir.³²⁰

Her ulusun kendi coğrafi, toplumsal ve kültürel gerçekleri vardır. Bozkırlı Türkler yaşamaya uygun gördükleri her yerde yerleşim alanı meydana getirdiler. Bozkırlarda yaşam için temel alınan su kaynakları, yaylak ve otlak alanları oldukça dikkate değerdi. Büyük hayvan sürülerinin beslenmesi önemliydi çünkü bozkır insanların yaşamalarını bunlar şekillendiriyordu. Ayrıca kaynakların (su ve besin) yanında idari merkez de gerekliydi. Tüm bu şartlar yerine getirildiğinde şehirler oluşması için bir engel yoktu. Gök-Türklerden, Uygurlardan, Oğuzlardan günümüze kadar gelen birçok şehir ve şehir kalıntıları mevcuttur.

Türkler Orta Asya'da olduğu gibi gittikleri yerlere de şehircilik anlayışını götürdüler. Bu çalışmada üzerinde durulan Doğu Avrupa topraklarının öteden beri Türk toprağı olduğu yukarıda çok kez belirtildi. Bozkır coğrafyasından daha ılıman ve su kaynakları bakımından zengin olan Doğu Avrupa bu şehircilik ortamı için uygundu. Ayrıca çok uzun süredir yapılan ticaretle birlikte doğu ve batı yönünde köprü görevini üstlenmesi şehir varlığını zorunlu kılıyordu. Günümüzde olduğu gibi Orta Çağ'da da ticaretin olduğu yerde zenginlik olur ve bu nedenle insanlar varlık, bolluk içinde yaşardı.

Türkler Doğu Avrupa'da yukarıda adı geçen şehirleri kurmuş çoğunlukla ve yerleşik hayata geçerek ticaretle uğraşıyorlardı. Türk kültürü içinde hızla eriyen Moğollar da yeni imparatorlukta ve daha sonra kurulan ulus devletleri içinde Türk şehirlerine yerleştiler. Şehirlerin olmadığı yerde yine Türkistan'dan getirilen ustalar tarafından yerleşim yerleri kuruldu. Türk ustalar özellikle Harezm ve Maveräünnehir bölgesinden

³¹⁸ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 133.

³¹⁹ Moğolca "Harahorim". Kara kaya, kara taş yığıntısı anlamındadır. Osman Gazi Özgüdenli, "Karakorum", *İA, C. Ek-2*, Ankara, 2019, s. 2.

³²⁰ Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 41.

gittikleri için o bölgenin kültürünü de götürüyordu. Ögedey Han zamanında Türk ustalar tarafından yapılan Hanbalık (Karakurum) şehri buna en büyük kanıttır.

3.5. Altın Orda Devleti'nde Resmîyette ve Günlük Hayatta Dil

Cengiz Han'ın divanında Türkçe-Uygurca geçerliydi. Kubilay Han (Hük. Yıl. 1260-1294) Budizm'i kabul edince Yuan Hanlığında Türkçe yerini Moğolcaya bıraktı.³²¹ Ögedey Han babasının Moğolca ve Türkçe bildiğini aktarır.³²² İmparatorluğun batı kısmına bakıldığında Moğollar gittikleri her yere götürdükleri Uygur yazısını, Altın Orda'ya da götürdüler ve bu yazıyı daha öncesinde Kıpçaklar bilmiyordu.³²³

Moğollar, Uygurlar sayesinde okuma yazma öğrendiler ve medeniyet seviyesine Türkler aracılığıyla eriştiler. Gittikleri her yere kendileriyle beraber Uygur harflerini de götürdüler. Altın Orda Devleti'nde üzerlerinde Türkçe-Uygur harflerle “*Kutluğ Bolsun*” yazılı sikkeler basılmış, Moğolca yazılara tesadüf edilmemiştir. XIV. yüzyıl Müslüman seyyahlarından İbn Battuta, Özbek Han'ın ordasını ziyaret etmiş ve sadece Türkçe işittiğini kaydetmiştir.³²⁴

İran'da İlhanlı Devleti sikkeleri ve mektuplarında Moğolca tümceler olduğu gibi Türkçe tümceler de vardı. Yine Cengiz Han adına Maverünnehir 'de ve Möngke Han adına Tiflis'te basılan sikkeler üzerinde Türkçe tümceler yazılmıştı. Güyük Han'ın Papa'ya yazdırmış olduğu Farsça mektubun başında “*uluğ ulusning taluynung khan yarlığıımız*” Türkçe tümce bulunuyordu.³²⁵ Bu örnekler aslında gösteriyor ki Moğollar Türkçe etkisinden çıkamamışlar ya da çıkmaya gerek duymamışlardır. Türkçe sözcükler sikkeler ve mektuplarda Moğolcanın yanı sıra sıkça kullanılmıştır.

Cengiz Han ve ardılları resmi yazı, kadro ve dillerini aldıkları Uygurlardan aldılar. Daha sonra da Moğol milli alfabesi Uygur yazısını temel alarak çıkacaktı.³²⁶ Yazı dili olarak Uygur alfabesini tüm Moğol imparatorluğunda kullanıldığı gibi imparatorluğa bağlıken sonradan ayrılan Altın Orda ve İlhanlı ulus devletlerinde de kullanıldı.³²⁷ Uygurların dil ve harflerinin tüm imparatorluğa etkisi açıkça görülmektedir. Türk ve Moğol dili İmparatorluğun her sahasında görüldü. Yarlıklar bu iki dilde yazılmış, yer

³²¹ Özkan Dayı, “Mahmut Yalavac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, s. 64.

³²² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, s. 98.

³²³ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 143.

³²⁴ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 127.

³²⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*; s. 98.

³²⁶ Grousset, *Stepler İmparatorluğu; Attila, Cengiz Han, Timur*, s. 262.

³²⁷ Kemaloğlu, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 62.

adları, kişi adları ve unvanlar her iki dilde ve aynı anlamda kullanılmıştır.³²⁸

Cengiz İmparatorluğu'nun bakiyesi olan Moğol ulus devletleri – Kubilay (Yuan) Hanlığı hariç- nasıl kısa bir süre sonra Türk devleti halini aldıysa, Altın Orda Devleti de bu dönüşümden en hızlı şekilde etkilenen oldu. Moğolların Türkleşmesi göçebelik faaliyetleriyle paralel olarak bozkırlarda başlamıştı. Moğollar geldikleri Kıpçak Bozkırında hiçbir zaman esas kitle olamadılar, Türkleşmeleri bu sebeple çok hızlı ve geniş olmuştur. Türkler içinde eriyen Moğollar da göz önünde tutulunca Türk topraklarında şekillenen bu yeni devletin Moğollaşmasından söz etmek mümkün değildir.³²⁹

XII. yüzyılda küçük şehirlerle birlikte yavaş yavaş yerleşik hayata geçip zirai faaliyetlere başlamalarıyla³³⁰, Moğollar ziraata dayanan yerleşme ve ekonomi ile daha hızlı Türkleştiler³³¹ ve Moğol kabilelerinde Türkçe birçok isim görüldü.³³² Berke Han ile başlayıp Özbek Han döneminde zirveye ulaşan Türkleşme süreciyle 50-60 yıl içinde Moğolların Türkleştikleri açıktır.³³³ Altın Orda Devleti üzerindeki Türk karakteri böylece açıklanabilir. Kıpçaklar üzerine savaşmak için atlanan Moğollar, yine Kıpçak toprakları üzerinde teşkil ettikleri Altın Orda Devleti'nin kısa sürede Türkleşeceğini bilemezlerdi.

Altın Orda Devleti Rus toprakları dışarıda tutulursa öteden beri Türk yurdu olan bozkırda kurulmuştu. Devlet yöneticileri Moğol olsa da halk Türk'tü. Moğolların ana kitlesi Moğolistan'da kalmıştı. Cuci hanedanına bağlı bulunan Moğol komutan ve aileleri 20-30 bin kişi civarında idi. Yani bölgeye gelen Moğol nüfusu etnik yapıda değişiklik yapacak kadar fazla değildi.³³⁴ Moğollar Altın Orda Devleti'nde Kıpçaklarla kaynaştılar ve burada çoğunlukla göçebe olarak varlıklarını sürdürdüler. XIV. yüzyıl daha gelmeden Moğolların Türkleşme işi derinleşmişti.³³⁵ Zaten Türk olup Türkçe konuşan halk Moğolların gelmesiyle konuşma dilinde değişiklik yaratmadı hatta Moğollar kendi dillerini çok kısa bir sürede Türkçe 'yle değiştirdiler. Moğolca sadece başlarda siyasi birimlerde kullanılsa da sonradan yerini Türkçe aldı. XV. yüzyılda artık kimse Moğolca konuşmuyordu.³³⁶ Devlet idare ve ordu dili Türkçe idi,³³⁷ Hanlar için Türkçe dualar

³²⁸ Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 21.

³²⁹ Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 90-91.

³³⁰ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 91.

³³¹ Kushenova, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir*, s. 57.

³³² Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 127.

³³³ Ahmet Taşağıl, "Kadim Türklerin Serüveni", *Türklerin Serüveni: Metehan'dan Attila'ya Fatih'ten Atatürk'e*, Haz. Cansu Canan Özgen, Kronik Yayınları, İstanbul, 2022, s. 23.

³³⁴ Koç, *İdil Bulgarları*, s.239.

³³⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* s. 96- 99.

³³⁶ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.35.

³³⁷ İlber Ortaylı, *Türklerin Altın Çağı*, Kronik Yayınları, İstanbul, s. 102.

edilirken, camilerde hutbeler Arapça okunuyor, hemen ardından okunan hutbelerin anlaşılması için Türkçe tercümesi yapılıyordu. Hanların yarlıklarında³³⁸ Kıpçak Türkçesi kullanılıyordu.³³⁹

Moğol döneminde Kırım'da bir Türkçe edebi eser "Yusuf ile Züleyha" kaleme alınmıştır. Türkistan'ın tesiriyle, Altın-Orda Hanlığı'nın edebi dilinin Çağatay Türkçesi olduğu bilinmektedir. XIV. yüzyıl sonlarında Toktamış Han ve Timur Kutluğ Han'ın buyruklarında da bu dil kullanılmıştı.³⁴⁰ Çağatay edebi dilinin Moğol istilaları sonrasında teşekkül olunduğu bilinmektedir. İran tarihçisi Reşidüddin'in aktardığı bilgiler ışığında Türk ve Moğol dillerinin yayıldıkları sahalarda günümüzle paraleldir.³⁴¹ Ayrıca Cengiz İmparatorluğu ile birlikte Harezm 'de konuşulan Harezmce (Fars dilinden ayrı İran dili) bölgeye yayılan Moğollarla birlikte yerini Türkçeye terk etmişti.³⁴²

Yüzyıllar boyunca aynı bozkırları hatta devletleri paylaşan Türk ve Moğol toplumu, Ortaçağ Türk ve Avrupa tarihinde önemli rolü olan Altın Orda Devleti'nde tekrardan birlikte yaşadılar. Çağdaş Arap tarihçisi el- Ömeri, Moğol istilasına kadar bu coğrafyanın Kıpçakların yurdu olduğunu sonradan Moğollara tabi olup karıştıklarını ifade etmiştir. Moğollar, Kıpçaklar 'ın yurduna yerleşip, kız alarak kan bağı kurup akraba oldular.³⁴³ Bu bahsi geçen yüzyıllarda buradaki Türk kavimleri sadece Kıpçaklardan ibaret değildi³⁴⁴ ve Altın Orda'daki Türkleşme salt Kıpçak, Bulgar, Hazar Türkleriyle de sınırlandırılmamalıdır.

Altın Orda Devleti'nin Hristiyan coğrafyanın içinde eriyip tükenmeden varlığını sürdürmesinin en önemli nedeni Türk nizamından başka bir şey değildir. XVI. yüzyıl sonuna kadar varlığını sürdüren Altın Orda Devleti, Cengiz Han'ın geride bıraktığı devletler içinde en uzun ömürlü olanıdır.³⁴⁵ Başlarda Cengiz İmparatorluğu'na bağlıyken Mengü Timur zamanında merkezle bağı koparan Altın Orda Devleti, XV. yüzyılın ilk yarısında parçalanmış Büyük Orda adı altında küçük bir devletçik olarak 1502 yılına kadar varlığını sürdürdü.³⁴⁶

³³⁸ Türkçe 'den Moğolca 'ya geçen "yarlık" sözcüğü Türk ve Moğol dillerinde "buyruk, emir, ferman" anlamına gelir. İlyas Kemaloğlu, "Yarlık", *İA*, C.43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 334.

³³⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 438.

³⁴⁰ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 121.

³⁴¹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 125.

³⁴² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*; s. 85.

³⁴³ Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 100.

³⁴⁴ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 310.

³⁴⁵ Ortaylı, *Türklerin Altın Çağı*, s. 99-101.

³⁴⁶ Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 50.

Sadece siyasi alanda değil kültürel, eğitim dallarından hariç mutfak olarak da Türklerden etkilenildi. Türk mutfağının zenginliği ve bozkır dışındaki güzellikleri fark eden Moğollar bu durumdan etkilendi. Sonuç olarak ortaya sadece seçkin mutfağı çıkmadı. Tutmaç yemeği Hülagü ordusunu beslemek için tüketiliyordu.³⁴⁷ Yine Moğolların Türklerden öğrendiği yemekler içinde pirak/parak dedikleri börek, man-t'ou olarak adlandırdıkları mantı, chöppün yani erişte çorbası ve kurut dedikleri kurutulmuş yoğurt gibi örnekler verilebilir.³⁴⁸ Alınan yemeklerin adlandırmaları Moğol diline uygun yapıda ama yine Türkçedir.

Gerek Moğolistan gerekse tüm Asya'daki etnik çeşitlilik, Türk nüfusu ve kültürü yanında Moğol nüfusunun azlığı Cengiz Han'ı Türkçe bilmeye Türk kültürünü benimsemeye mecbur bırakmış olabilir. Türk kültür dairesi içinde Türkleşen Cengizogullarını birer Türk hükümdarı olarak görmekte sakınca yoktur.

3.6. Altın Orda Devleti'nin Adı Meselesi Üzerine

Tartışmaya ve yorumlamaya açık bir konu olan devletin adı meselesi üzerine farklı zamanlarda görüş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Batu Han'ın başkanlık ettiği seferler sonucunda kurulan yeni ulus devleti aslında çok sonradan Altın Orda adını alacaktı. Bu ifadeye ilk kez 1564'te yazılan Kazan Kroniğinde tesadüf edildi.³⁴⁹ Altın Orda veya Ak Orda adının devletin kurucusu Batu Han'ın (1227-1256) üstü altın yaldızlı ak çadırı sebebiyle verildiği düşünülmektedir.³⁵⁰ "Orda" ya da "ordu" sözcüğü Türkçe ve Moğolca da öteden beri varlığı bilinen "otağ, yurt, saray yurdu" anlamında kullanılmaktaydı. 1290'lı yıllarda kullanılmaya başlanan sözcük devlet dağıldıktan sonra da varlığını devam ettirmiştir.³⁵¹ W. Von Rubruk'un 1253-55 tarihli seyahatnamesinde kaydettiğine göre "orda" saray çadırının adı olup ve anlamı ortadır. Çünkü saray çadırı her zaman kampın ortasındadır.³⁵² Ahmet Taşağıl'ın ifadesiyle "orda" başkent anlamına gelmektedir.³⁵³ Tüm bu bilgiler ışığında Altın Orda adının altın başkent ya da altın merkez anlamında olduğu söylenebilir. Türk kültüründe merkezin rengi sarı madeni altındır. Bu nedenlerle doğrudan bağlantılı olabilir.

Doğu kaynaklarında Cuci Ulusu olarak geçen devlet çok daha sonrasında Altın

³⁴⁷ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 565.

³⁴⁸ Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, s. 214.

³⁴⁹ Kemalöglü, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, s. 99-100.

³⁵⁰ Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *İA*, C.2, İstanbul, 1989, s. 538.

³⁵¹ Kemalöglü, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, s. 100.

³⁵² W. V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk (1253-1255)*, s. 86.

³⁵³ Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde; Kadim Türklerin Topraklarında*, s. 266.

Orda adını almış³⁵⁴, Fars ve yerli Türk kaynaklarında asıl adı Ak-Orda olarak geçen devlet, Arap kaynaklarında “Kıpçak Sultanlığı” olarak kayıtlara geçmiştir.³⁵⁵ Bu kayıtlar da bölgedeki hâkim unsur olan Kıpçak Türklerinin yoğunluğunu kanıtlar niteliktedir. Yine Arap kaynaklarında kaydedildiği zamana göre devlet adı farklılık göstermektedir. “Batu Ulusu”, “Berke Ulusu”, “Tatarların Büyük Hanı Berke’nin Ülkesi”, “Kuzey Ülkelerinin Hanı Özbek’in Ülkesi”, “Deşt-i Kıpçak Hanı Tokta’nın Ülkesi” örnekleri verilebilir. Ama çoğunlukla üzerinde çalışma yaptığımız devlet, Doğu-İslam devletleri tarafından Kıpçak toprakları olarak adlandırılıyordu. Ruslar ise güney komşularını “Tatar” etnik adıyla kaydeder.³⁵⁶ W. Von Rubruk, baştan sona gezdiği Altın Orda Devleti’ni “Kumanlar Ülkesi” olarak adlandırıp anlatıyordu.³⁵⁷

Aslında devletin resmi adı “Orduyu Muazzam” yani “Büyük Ordu” idi.³⁵⁸ Moğol yöneticiler tüm imparatorluk genelinde olduğu gibi burada da din ya da etnik adla ilgilenmiyorlardı. Bu yüzden Kıpçaklar adlarını uzun süre yaşattılar. Moğollar kursa da bu devlete “Kıpçak Devleti” hükümdarlarına da “Kıpçak Han’ı” deniyordu.³⁵⁹ Moğol döneminde de hala bu adla anılıyordu.³⁶⁰

Çeşitli ülkelerin çeşitli kaynaklarındaki adlandırmalarda görülüyor ki Altın Orda Devleti, hep Kıpçak ülkesi olarak görülmüş ve hanları ise Kıpçak olarak benimsenmişti. Devletin daha kuruluştan itibaren kültürü, dili, yönetimi Türklerle şekillenmiş olduğundan ve komşu ülkelerin yanı sıra ilişki kurulan ülkeler de burada devleti Türklerin ülkesi olarak görmüştür. Yukarıda da çok kez ifade edildiği gibi Moğolların Kıpçak topraklarına gelmesi bölgede etnik, dil ve kültür açısından pek bir değişikliğe yol açmadı.

Bazı Kıpçak boyları beylerinin peşinden farklı yerlere göçse de kalanlar yeni kurulan Altın Orda Devleti’nin temellerini oluşturdular. Moğolların Orta Asya’dan getirdiği Türk gelenekleri bu topraklarda Kıpçaklarla birlikte pişti. Altın Orda hanlarının devlet gibi kısa sürede Türkleşmesi devlete adlarını veren Kıpçakların eseridir. Bu durumda sadece Kıpçakların değil yukarıda başlıklar altında verilen diğer Türk boylarının da etkisi büyüktür.

³⁵⁴ İlk kez XVI. yüzyılda (1564) Moskovalı tarihçiler devletten Altın Orda diye bahsettiler. Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 100; Pamela Kyle Crossley, *Demir Dağ’ın Hükümdarları; Modern Dünya’nın Şafağında Türkler ve Moğollar*, s. 220.

³⁵⁵ Mustafa Kafalı, “Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 680.

³⁵⁶ Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 99.

³⁵⁷ Bedirhan, *Bozkırda İslam’ın Kılıcı Berke Han(1257-1266)*, s. 44.

³⁵⁸ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 135.

³⁵⁹ Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi*, s. 143.

³⁶⁰ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 101.

3.7. Türk- Moğol Akrabalığı Üzerine

Türk adı, Türk ya da Moğol olmalarına bakılmaksızın tüm bozkır halklarına verilen genel bir addir.³⁶¹ Cengiz İmparatorluğu'nda da siyasi yapı, nüfus (etnografik) ve ordudaki Türk nüfusu çok fazlaydı. Bu durum karşısında Cengiz Han'ın teşkil ettiği oluşumun Türk-Moğol İmparatorluğu olarak zikredilmesine şaşılmalıdır.³⁶² Geçmişe bakılacak olunursa zaten X. yüzyıla kadar Türk ve Moğol boyları birlikte yaşıyordu. Siyasi ve kültürel gelişmenin etkisiyle bazen bazı Türk boyları Moğollaşırken bazen de Moğol boyları Türkleşiyordu. Dönem kaynakları herhangi bir boyun Türk mü yoksa Moğol mu olduğuna karar veremeyip bu iki budunun bir olduğunu kaydederdi.³⁶³ Çinliler ancak MÖ 659'da Türkler ve Moğolları ayrı iki budun (kavim) olarak ayırabilmişti.³⁶⁴

750 yılında Çin kaynaklarında ilk defa “Mın gu” olarak Moğol adının geçtiği görülüyor. Kabilelerin ayrı ayrı adları olsa da Cengiz Han ile birlikte ortak ad olarak Moğol adı kullanıldı. Doğu Moğol dese de Batı (Avrupa) onlar için Tatar adını kullanıyordu. Altın Orda Devleti ile birlikte Kıpçak Türkleri ile karıştırılıyor ve onlara da Tatar deniyordu.³⁶⁵ Emir Temür (Sahipkiran)³⁶⁶'e ve daha sonra oğullarına da Moğol denecekti. Hâlbuki Temür ve oğulları Türk'tü ve konuştukları dil Türkçe idi.³⁶⁷ Bu adlandırmalara bakılırsa Türk ve Moğol adlarının birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir.

Türk- Moğol uluslarının bir kabul edilmesi ve görülmesi Batılılar tarafından betimlenirken aynı tipten bahsetmelerine neden olmuştur. Yakın ve Orta Doğu kaynakları bu iki ulusu görünüş olarak çoğunlukla ayırsa da Türk- Moğol soy birliği vurgulamaya çalışılmıştır. Cengiz Han'ın devleti aslında kendinden önceki Türk devletlerinin devamı niteliğindedir ve bu izlenim verilmeye çalışılıyordu. XIV. yüzyıl müellifi Reşidüddin kaleme aldığı eserinde İlhanlıların, Selçukluların ardılı olduğunu ima ediyordu.³⁶⁸ Çünkü Reşidüddin Moğolları köken olarak Türklerin bir kolu olarak görüyordu.³⁶⁹

³⁶¹ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 97.

³⁶² Çelik, “Türkistan'da Cengizogulları Dönemi”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s. 409.

³⁶³ Taşağıl, “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, s.28.

³⁶⁴ Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, s. 20.

³⁶⁵ Taşağıl, “Kadim Türklerin Serüveni”, *Türklerin Serüveni: Metehan'dan Attila'ya Fatih'ten Atatürk'e*, s. 22.

³⁶⁶ Uğurlu, kutlu, bahtiyar, daima muzaffer, galip ve cihangir hükümdar anlamlarına gelen sözcük, Türkçe'de “güçlü ve üstün, muzaffer (hükümdar)” anlamı taşır. Sâhipkiran söylemi özellikle Timur'u niteleyen bir sıfat olarak kullanılmaktadır. Hayrunnisa Alan, “Sâhipkiran”, *İA*, C. Ek-2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2019, s. 443.

³⁶⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, s. 99.

³⁶⁸ Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, s. 21.

³⁶⁹ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*, s. 98.

Moğol tarihi oluşturmak isteyen Reşidüddin yazdığı eserinde Moğollar ile birlikte Türklere de geniş bir yer vermişti. Camiüt-tevarih'in ilk cildinde Türkmenlerin soyunu Moğol soyundan önce yazmıştı. Müslümanların, Moğolları Türk saymasıyla beraber kendileri de bu adı benimsemekten çekinmediler. Çünkü her yerde Türk çoğunluğu içinde kaldılar.³⁷⁰ İslam yazarları Türk adını her ikisini de ifade eden genel bir ad olarak kullanıyordu.³⁷¹ Çünkü Cengiz Han'ın ordusundaki bozkır göçebelerinin çoğunluğu Türk'tü ve bu durum destekleniyordu. Moğol istilası sonrası XIV. yüzyılda Maverâünnehir'deki Moğol boyları da Türkleşmişti.³⁷²

Cengiz Han Moğol olmasına rağmen Türk popüler tarihindeki yeri ayrıdır. 1950'li yıllarda yükselişte olan çizgi romanların en önemli kaynak malzemesi Türk tarihindeki kahramanlardı. Çizgi romancılar kahramanlarını Orta Asya'dan seçiyorlar ve okuyucuyla buluşturuyorlardı. "*Cengiz Han'ın Hazineleeri*" adlı çizgi roman da bu örneklerden biridir.³⁷³ Popülerliğini hiç yitirmeden sorulmaya devam edilen Moğollar Türk müdür? Cengiz Han Türk müydü? sorularına "*Cengiz Han Türk olmadığını anlamamızı zorlaştıracak derece Türk'tür.*"³⁷⁴ cevabı verilebilir.

Yukarıda da verilen örneklerle Türk ve Moğolların bir görüldüğü hatta aynı soydan sayıldığı çoğu kaynakta yazar. Batı ve doğu kaynaklarının bu iki ulusu bir görmesi normaldir çünkü bozkırdan gelenlere hep Türk gözüyle bakılmıştır. Tarihin ilk ışıklarından beri adını dünyanın her yerine duyurmuş, devletleriyle tüm dünyaya yayılmış olan asil Türk ulusu diğer tüm uluslar tarafından yakından tanınmıştır. Moğol yayılması da Türk yayılması olarak görülmüştür. Genel Türk Tarihi içinde incelenen Moğol Tarihi, çoğunlukla Türk Tarihi ile birlikte açıklanabilir. Bu çalışmadaki amaç Türk olmayanı Türk yapmak ya da Türk göstermek olmadığı gibi elde olan kaynaklar ışığında iki ulusu incelemektir.

3.8. Altın Orda'nın Ardılı Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile İlişkileri

Emir Temür ile girdiği yarıştan zararlı ayrılan Altın Orda Devleti yerini küçük hanlıklara bıraktı. Saray merkezli Altın Orda varlığı Büyük Orda adıyla 1502'ye kadar devam etse de Nogay, Kazak(Kırgız) ve Özbek Ordaları meydana geldi. Batı tarafta ise

³⁷⁰ Özgür Türker, *Nefesten Taşa, Taştan Kâğıda: Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Âlim Kitapları, Saarbrücken, 2014, s. 10-11.

³⁷¹ Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 65.

³⁷² Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, s. 120, 563.

³⁷³ Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 232.

³⁷⁴ Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, s. 31.

Astarhan, Kazan, Kasım, Kırım Hanlıkları haritada yerlerini aldı.³⁷⁵ Kuzeyde güçlenen Rus egemenliğine 1552’de Kazan ve 1556’da Astrahan hanlıkları girse de Osmanlı siyasetinin dışında kaldılar.³⁷⁶

Emir Temür tarafından büyük tehditlere maruz kalan Yıldırım Beyazıt ve Toktamış Han karşılıklı elçi ve tüccarlar göndererek dostluk kurmak istemişti. Kurulan dostluk II. Murat ve II. Mehmet zamanında da sürdü. Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed’in, Kazan Hanlığı’nı kurduktan sonra II. Murat’a gönderdiği bitik bu durumu destekler.³⁷⁷ II. Mehmet zamanında Karadeniz ve Azak Denizi çevresinin zaptı gerçekleşmişti.³⁷⁸ Bu Türk-Kıpçak devletlerinden Kırım Hanlığı paçasını kurtarmak için de olsa Osmanlı Devleti ile ahitname (sözleşme) yaparak ona tabiliğini bildirdi. 1475 yılını takiple Kefe’den Suğdak’a kadar tüm sahil şehirleri Osmanlı Sancağı olacak ve doğrudan merkeze bağlanacaktı.³⁷⁹

Osmanlı sultanları da Deşt-i Kıpçak hâkimi olduklarını resmi unvan olarak XVIII. yüzyıla kadar kullanacaktı.³⁸⁰ Aynı zamanda Kırım Hanları Osmanlı tahtının mirasçısıydı. Yazılı hiçbir yasa olmamasına rağmen böyle bir durum karşısında devlet büyükleri(ulema) Kırım Hanlarını çağırabilirdi.³⁸¹ Osmanlı şehzadeleri de Kırım hanlarının kızlarıyla evleniyordu. Yavuz Sultan Selim Han, Mengli Giray’ın kızı Hafsa Sultan ile evliydi. Böylece Osmanlı ile Cengiz sülalesinin birleşmesinden de söz edilebilir.³⁸²

Altın-Orda Devleti’nin hâkim olduğu Karadeniz’in Kuzeyi, Hazar Denizi ve Aral Gölü çevresinde tarih boyunca Türk nüfusunun çokluğunu bilinmektedir. Türkistan’dan batı yönüne doğru göç yolunda geçtikleri İdil-Ural arasındaki yurt tutulan bu büyük saha, XVIII. yüzyıla kadar Türk yurdu olarak kalmıştır. Altın Orda Hanlığı’nın parçalanmasıyla yerini alan alt hanlıklar, bölgedeki Türk nüfusunu bir süre daha devam ettirdi daha sonrasında bölgeye inen Ruslar, Türk hâkimiyetini ortadan kaldırdı.³⁸³

Altın Orda Devleti, XIII- XVI. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa Hıristiyan coğrafyasında en kalıcı şekilde yerleşip ve varlığını sürdüren Türk-İslam devleti olarak

³⁷⁵ Kemalöğlü, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 133.

³⁷⁶ İlyas Kemalov, *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.1.

³⁷⁷ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 137.

³⁷⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten- İdil Kanalı ve XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 1.

³⁷⁹ İlber Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023, s. 72.

³⁸⁰ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 228.

³⁸¹ Ayıntılı bilgi için bkz: Feridun M. Emecen, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.6, 2001, s. 75.

³⁸² Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek*, s. 54.

³⁸³ Ayşe Ayçiçek, “Altın Orda Hanlığının Sükûtuna Kadar Karadeniz’in Kuzeyinde Türkler”, *MAKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.2, 2019, s. 107.

tarihe geçti.³⁸⁴ Altın Orda Devleti'nden ayrılan alt hanlıklar bugünkü Türk Dünyası'nı da şekillendirmiştir. Kuruluşundan itibaren Türk- Kıpçak devleti olan Memlüklerle, Türk-Oğuz devleti Türkiye Selçukluları ile ve daha sonra yine Türk-Oğuz devleti olan Osmanlı Devleti ile siyaseten çoğu zaman dost ilişkiler içindeki Altın Orda Devleti'ni (kuruluştta Moğol olsa da) Türk-Kıpçak devleti olarak tarihi kayıtlara geçirmekte herhangi bir sakınca yoktur.

³⁸⁴ Ortaylı, *Türklerin Altın Çağı*, s.102.

SONUÇ

Cengiz Han liderliğindeki Moğolların Orta Asya'dan Çin, Arap çölleri ve Doğu Avrupa üzerine gerçekleştirdikleri yıkıcı istilalar sonunda Cengiz İmparatorluğu kurulmuştur. XIII. yüzyıl başlarında Orta Asya'da var olan otorite boşluğunu iyi değerlendiren Cengiz Han, çocukları arasında üleştirdiği imparatorluğunu, Bozkır Türk Devletlerini örnek alarak şekillendirmişti. Türk Kağanlığı (Gök-Türk) devlet modeli bozkırda kurulan tüm devletler için rol model durumundadır.

Cengiz Han'ın yararlandığı teşkilatlanma kendinden önceki bozkır devletlerinin düzeni ve devamıydı. Bağımsızlığını kazanan ve yeni şekillenen her devletin esaslı kanunlara ihtiyacı vardır. Devlet için gerekli olan kanunlar kurulu düzenin bozulmasını engellerdi. Yüzyıllardır süre gelen Türk töresi Cengiz Han için iyi bir yol göstergesiydi ve aynı bozkırları paylaşan Moğolların hayat tarzına uygundu. Bu sebeple meşhur Cengiz Yasaları Türk töresinin bir yansımasıdır.

XIII. yüzyılda başlayan ve hızla büyüyen Moğol- Türk hâkimiyeti Çin, Orta Asya, Orta Doğu, İran, Anadolu ve Doğu Avrupa'yı sararak karasal anlamda en geniş imparatorluğu meydana getirdi. Hun, Gök-Türk, Uygur Kağanlığı gibi Türk devletlerinin devamı niteliğinde olan Cengiz İmparatorluğu, Türk kültür mirası üzerine yükselmişti. 1206 yılında Temuçin'in Cengiz unvanını alması üzerine bölgedeki Moğol ve Türk boyları Cengiz Han'ı lider olarak tanıdılar ve yükselmekte olan imparatorlukta yer alarak gelişmesinde önemli roller üstlendiler.

Moğolların devlet ve anlaşma dilinde Türkçeyi kullandıkları kaynaklarda mevcuttur. Ayrıca unvanlarda Türkçe (kağan, han, emir vb.); yasa, töre, yarlık gibi Türkçe sözcükleri kullanmaları da Türkçe'nin Moğollar üzerindeki hâkimiyetini kanıtlamaktadır. İmparatorlukta hâkimiyet güden unsur ilk zamanlar Moğollar olsa da askerlerin, halkın büyük bir çoğunluğu Türk'tü. Devlet teşkilatı ve birçok kurumun kaynağı yine Türk gelenekleriydi. Bu nedenlerle Cengiz Han'ın kurduğu imparatorluğa "Moğol-Türk İmparatorluğu" demek yerinde olacaktır.

Orta Asya'dan batı yönünde doğru yapılan Türk göçleri sonrası günümüz Doğu Avrupa toprakları tarihin başlangıcından beri Türk kökenli boy ve budunlara ev sahipliği yapmıştı. Kimmerler, İskitler, Avrupa Hunları sırayla bu bölgenin sakinleri oldular. Yapılan göçler sonucu yukarıda bahsi geçen devlet modelini Avrupa'ya taşıyan ise Avarlar oldu. 558-805 yılları arasında Orta Avrupa'da derin izler bırakacak bir imparatorluk

kurdular. Yine aynı zamanda Attila Hunları ile karışan Ogurlar, Bulgarları oluşturdu. Bulgarların kurduğu Büyük (Magna) Bulgarya Devleti'nin dağılmasıyla Kafkaslar, Tuna ve İdil'de üç farklı Bulgar grubu oluştu. Daha sonra bu gruplar gittikleri farklı yerlerde Hristiyanlık ve İslam dinine girdiler. Sabarlar batı Sibiry'a dan ayrılıp gelerek Kafkaslarda bir yüzyıl kadar hüküm sürdüler. Ardından Hazarlar üç yüzyıl hâkim oldu. Hazar adı etnik bir ad olmaktan ziyade içerisinde Türk ve Türk olmayan çeşitli unsurların da bulunduğu bir birliğin adı olarak tarihte yerini aldı. 800'lerin ikinci yarısında Peçenekler 'in bir yüzyıl ardından Oğuzlar Uzlar) sonra Kıpçaklar Orta Asya'dan ayrılıp Doğu Avrupa'ya geldiler.

XIII. yüzyılda özellikle Türkistan haritası göz önünde tutulursa yaşam tarzı, etnik ve dini grupların çeşitli oluşu göze çarpar. Kurulduğu saha gereği Altın Orda Devleti'nde etnik ve dini dirlik söz konusu değildi. Yeni ve farklı coğrafyalarla, insanlarla, kültürlerle tanışan Moğollar imparatorluk genişledikçe birleştirici güce ihtiyaç duydular. Atın Orda Devleti'ni de birleştiren ve bir arada tutan en önemli etken Kıpçak Türklerinin ve akabinde İdil Bulgarlarının hemen her alanda önemli rollerde oluşlarıdır. Yeni şekillenen Cengiz İmparatorluğu'nda ve hemen devamında Altın Orda Devleti'nde ordunun bel kemiğinin Türk olması bu dönüşümü daha etkili kılmıştır. Orta Asya'dan İdil Irmağı boyuna kadar geniş sahadaki Kıpçak Türkleri ve İdil Bulgarları, devletin hâkim unsuru olmuş ve bu geniş saha XVIII. yüzyıla kadar Türk yurdu olarak kalmıştır.

Doğudan gelen Moğol tufanı sonucu yeni siyasi oluşumlar ortaya çıktı. Ağırlık merkezi İdil Irmağı olan Altın Orda Devleti de bu yeni siyasi oluşumlardan biriydi. Moğollar istila ettikleri diğer ülkelerde olduğu gibi kuzeye yani Kıpçak Bozkırına geldiklerinde de Kıpçak ve Bulgarlar gibi diğer Türk kavimlerini kıymaktan çekinmediler. Kıpçak düzlüklerini çiğneyen Moğol atlılarının temel attığı Altın Orda Devleti yine zarar verdikleri Türkler sayesinde şekillenmişti.

Şekillenen yeni devletin ana unsuru Moğollar tarafından zapt edilen Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Türkleri idi. Kıpçakların devamında Bulgar ve Hazar Türkleri az sayıda Slav ile birlikte devletin içinde barınmıştı. Bu Moğol istilaları sonucu bazı Kıpçak grupları daha batıya bir kısmı da Kafkaslara göç ederek bu bölgenin Türkleşmesinde önemli rol üstlendiler. İdil-Bulgar ülkesi de tamamen Kıpçaklaşmış ve eski Bulgar dili yerini Kıpçak Türkçesine bırakmıştı.

I. ve II. Kıpçak Seferleri sonrası bölgenin hâkimiyeti Moğollara devredildi. Batu Han, Kırım'ı da ele geçirince Kıpçak beyleri artık buraların hâkimi değildi. Kıpçak beyleri

bertaraf edilirken halk hala hâkim unsur olarak kalmıştı. 1241 yılında Ögedey Han'ın ölümü üzerine batıda Kıpçak seferindeki tüm kuvvetler Karakurum'a dönerken Batu burada kalıp, Altın Orda Devleti'nin düzenini kurdu. Sefer sonrasında İdil Irmağı'nın sol yakasında Saray şehri kuruldu. Batu Han'ın çıktığı Batı seferinde 600.000 kişilik ordunun varlığından bahsedilmektedir. Bu sayı abartılı olsa da orduda ancak 60.000 kadar Moğol vardı. Geriye kalan sayı çeşitli Türk budunlarından toplanmıştı. Moğol ordusunun yüzde doksanı Türk kökenli özellikle Kıpçak askerleriydi.³⁸⁵

Altın Orda Devleti'nin kurucusu her ne kadar Moğollar olsa da bölgedeki Moğol nüfusu oldukça azdı. Düzenlenen sefer sonrası Moğol grupları Moğolistan'a dönerken burada kalanlar ise başta Kıpçaklar olmak üzere diğer Türk boyları içinde hızlı eriyip gittiler. Zapt edilen geniş bozkırdaki Türk nüfusunun çok fazla olması zamanla ve kısa sürede Altın Orda Devleti'ni Türkleştirmeye başladı. Moğolların kurdukları devletin kısa sürede Türkleşeceğini hesaba katmadıkları belliydi. Bu topraklar Türklere yukarıda da belirtildiği gibi uzun süredir yurtluk ediyordu.

Moğollar –yine Türklerin desteğiyle- Türk topraklarında kısa sürede olsa devletlerini şekillendirdiler ama Türklerin içinde hızla eriyip gittiler. Başkent Saray şehrinde ve karargâhta (saray, yönetim birimi) ilk dönem Moğolca konuşuluyordu ama halkın anlaşma dili, ordu dili ve ibadet dili Türkçeydi. Altın Orda Hanları her zaman “Kıpçak Hanı” olarak anıldılar. Cengiz İmparatorluğu çözülmeye geriye kalan başta Altın Orda Devleti olmak üzere Çağatay ve İlhanlı Hanlıkları Türkleşmiş Moğol devleti olarak tarihte yerlerini aldı. Sadece Kubilay (Yuan) Hanlığı coğrafya ve nüfusun etkisi Çinleşmiş idi. Cengizogulları döneminde Orta Asya, Doğu Avrupa ve Ön Asya'da devletlerin resmi dil ve halkın anlaşma dili olarak Türkçe konuştukları bir dönem yaşandı. Altın Orda'nın da dağılmasıyla aynı topraklarda kurulan Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı, Sibir Hanlığı, Nogay Hanlığı, Astrahan Hanlığı yine Türk devleti olarak anılacaktı.³⁸⁶

Berke Han İslam olunca zamanla Moğol unsur giderek kaybolmuştur. Bundan sonraki dönemde Müslüman Türkler Altın Orda halkının büyük çoğunluğunu teşkil ettiler. Moğol unsurların bulunduğu idare sınıfı önceleri İslamiyet'i kabul etmemiş, Berke Han'ın İslamiyet'i kabulüyle Altın Orda Hanlığı artık tam anlamıyla Türk-İslam devleti halini almıştı. Müslüman Türk halkının büyük çoğunluğu, Orta Asya etkisiyle Sünni mezhebini tercih etmiştir. Özbek Han(1312-1340) döneminde İslamiyet'in tüm ülkeye yayılıp

³⁸⁵ Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.128.

³⁸⁶ Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, s.23-24.

yerleştiği kesindir ve Orta Asya mutasavvıflarının hanlar üzerindeki etkisi büyüktü.

Bu çalışmada ele alınan dönemin coğrafya, nüfus, dil, devlet yapı ve teşkilatlanması arasındaki benzerlik gözden kaçırılmamalıdır. Bu bağlamda düşünüldüğü zaman, doğudan gelip ana unsurunun büyük çoğunluğu Türk olan yurtlara tutunan Cengiz Han'ın bıraktığı mirasın kısa sürede Türkleşmesi daha anlaşılır olacaktır. Ayrıca Moğollar beraberlerinde Türk-Bozkır kültürünü de taşıdılar. Batı ve Orta Asya'nın İslamlaşması ve Türkçe konuşması, bölgenin Moğol değil Türk olarak kayıtlara geçmesini sağlamıştır. Bu iki bozkır ulusunu çoğu kez bir sayan Orta Çağ kaynakları Moğolların, Türk devletlerinin devamı olduğu izlenimini vermektedir.

Cengiz Han'ın bakiyesi olan yeni devletler Türk- İslam devleti olarak anılmış ve günümüzde bu doğrultuda çalışmalar yapılmıştır. Cengiz Han'ın kurup şekillendirdiği İmparatorluk salt Türk-Moğol tarihi açısından değil, özellikle Orta Asya ve Doğu Avrupa tarihi açısından da ehemmiyeti büyüktür. Aynı coğrafyada yaşayan, dillerindeki ortak sözcükler ve bozkır yaşam tarzıyla birbirinden pek ayırt edilemeyen, Türkler ve Moğolların bazı kaynaklarda bir anıldıkları görüldü.

Yan yana hatta bazen birlikte yaşayan Moğol kabile ve devletlerinden kimi Türkleşirken kimi Türk kabile ve devletleri de Moğollaşmıştır. Kıpçaklar ve Bulgarlar sayısız Türk mirasını Altın Orda Devleti'ne bıraktılar. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun istilaları sonrası terk ettikleri topraklarda eskiden beri yaşayan Türkler, Altın Orda Hanlığı'nın ana unsuru olmuş ve böylece yeni bir Türk devleti teşekkül edilmiştir. Moğol olarak kurulup kısa sürede Türk-İslam devleti halini alan Altın Orda Devleti, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arması'ndaki 16 yıldızdan biri olarak yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Abeşi, Hasan Ata; *Türk Kavimleri Tarihi* (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Ahmetbeyoğlu, Ali; *Attila ve Hunları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021 .

Ahmetbeyoğlu, Ali; “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları, *Belleten* ,S. 254, C.69, 2005, s. 117-130.

Ahmetbeyoğlu, Ali; “Türkistan'dan(Orta Asya) Doğ Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri”, *Türkler Ansiklopedisi*,Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, Ankara,2002, ss.902-914.

Alan, Hayrunnisa; “İlhanlılar”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* (Haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, 2020, ss. 150-179.

Alan, Hayrunnisa; “Sâhipkıran”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. Ek-2, (3. Baskı), Ankara, 2019, ss .443-444.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu; “İbn Fadlan”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 19, İstanbul, 1999,ss. 477-479.

Ayçiçek, Ayşe; “Altın Orda Hanlığının Sükutuna Kadar Karadeniz'in Kuzeyinde Türkler” *MAKÜ Sosyal Bilimler Dergisi* , S.2, 2019, ss.97-116.

Barthold, V.V; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 3. Baskı, (Düz. Kazım Yaşar Koprıman - İsmail Aka), (Çev. Ragıp Hulusi Özdem), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Barthold, V.V; *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, (Çev. Hasan Eren) , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Barthold, V.V; *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, (Çev. Seniha Sami Moralı),(Haz. Gülnar Kara), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Batur, D. Ahsen; *1200 Yıllık Sürgün: "Türk" Sözü'nün Hazin Serüveni*, Selenge Yayınları, 4. İstanbul, 2021.

Beckwith, Christopher I; *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Bugüne Dünya Tarihinde Avrasya*, (Çev. Sinan Akbaytürk), Selenge Yayınları, İstanbul, 2023.

Bedirhan, Yaşar; *Bozkırda İslam'ın Kılıcı Berke Han(1257-1266)*, Eğitim Yayınevi, Konya, 2021.

Bostancı, Fatih; *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi(1256-1266) (Siyasi-Kültür-Din)*,Efeakademi Yayınları, İstanbul, 2021.

Crossley, Pamela Kyle; *Demir Dağ'ın Hükümdarları; Modern Dünya'nın Şafağında Türkler ve Moğollar*, (Çev. Nur Çetiner), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc; *Tabakât- ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlar*, (Çev. ve Not. Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Çelik, Muhammet Bilal; “Türkistan'da Cengizogulları Dönemi”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimine* ,(Ed. Ahmet Taşağıl- Aykut Kar), İstek Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 391-420.

Dayı, Özkan; “Mahmut Yalavac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, *Current Research in Social Sciences*, C. 1, S. 3, 2015, ss. 63-68.

D'ohsson, Abraham Constantin Mouradgea; *Moğol Tarihi*, (Çev. Mustafa Rahmi), (Not. Ekrem Kalan),Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Durmuş, İlhami; Çay, Abdülhaluk; “İskitler”, *Türkler Ansiklopedisi* , Yeni Türkiye Yayınları, C. 1, Ankara, 2002, ss. 575-596.

Durmuş, İlhami; *İskitler*,(5. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.

Durmuşoğlu, Kurban; “Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar'da Dış Siyaset(Altın Orda,Çağatay ve Memlük Örneği)”*Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırması Enstitüsü Dergisi*, S. 65, 2019, ss. 221-244.

Egorov, Vadim Leonidoviç; *Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII. –XIV. Asırlar)*, (Çev. Alihan Büyükçolak), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.

Emecen, Feridun M; “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar” *İslam Araştırma Dergisi*, S.6, 2001, ss. 63-76.

Ercilasun, Konuralp; *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Gökbel, Ahmet; *Kıpçak Türkleri*, (2. Baskı), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021.

Gömeç, Sadettin Yağmur; “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, XV. Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.2, Ankara, 2010, ss. 315-323.

Grousset, René; *Stepler İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur.* (4. Baskı), (Düz. Ertuğrul Tokdemir - Mustafa Dönmez), (Çev. Halil İncalcık), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Hacı, Ötemiş; *Çengiz-nam*, (3. Baskı), (Haz. İlyas Kemalöglu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Han, Ebülğazi Bahadır; *Şecere-i Terakime: Türkmenlerin Soyağacı*, (Çev. Arif Acaloğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Hanilçe, Murat; *Coğrafi Keşifler*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Işık, İsmail Hakkı; *Sekeller: Doğu Avrupa'da Unutulmuş Bir Hun Kavmi*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

İzgi, Özkan; *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (3. Baskı), (Yay. Haz. Erkin Ekrem - Serhat Küçük), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Jackson, Peter; *Moğollar ve İslam Dünyası Fetihden İhtidaya*.(Çev. Ali Fahri Doğan), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Kafalı, Mustafa; “Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, Ankara, 2002, ss. 678-704.

Kafalı, Mustafa; “*Cengiz Han*”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 7, İstanbul, 1993, ss. 367-369.

Kafesoğlu, İbrahim; “Eski Türk Dini” ,*Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1972, ss. 2-34.

Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Milli Kültürü*, (45. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

Karıbayev, Bereket Bakıtcanuli; “Türkistan Şehri ve Türkistan Bölgesinin Kazak Hanlığı İçin Önemi”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, (Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksal), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 49-63.

Kemaloğlu, İlyas; “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, (Haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemalöglu), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, ss. 98-149.

Kemaloğlu, İlyas; “Altın Orda ve Varisleri”, *İnsanlığın Serüveni: Dünya'nın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, (Ed. Ahmet Taşağıl- Aykut Kar), İstek Yayınları, İstanbul , 2018, ss. 421-437.

Kemaloğlu, İlyas; “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, (Haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul, ss. 29-67.

Kemaloğlu, İlyas; “Türk Dünyasının İlim ve Kültür Merkezi: Kazan”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, (Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksal), Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 83-102.

Kemaloğlu, İlyas; “Yarlık”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.43, İstanbul, 2013, ss. 334-335.

Kemalov, İlyas; *Rus Elçilik Raporlarında Astrahan Seferi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Kıldıroğlu, Mehmet; *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Koç, Dinçer; *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Koç, Dinçer; “İdil Bulgarlarında Ticaret”, *Orta Çağ'da Ticaret* , (Ed. Tolgahan Karaimamoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, ss.39-66.

Konukçu, Enver; “Berke Han”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 5, İstanbul, 1992, ss. 506-507.

Korkmaz, Asım; *Kuman-Kıpçaklar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

Korkmaz, Telli Akhun; *Altın Orda Devleti'nde Din*, Berikan Yayınları, Ankara, 2018.

Korkmaz, Telli; “Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayı ve “Kalendername” Adlı Eseri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2018, ss. 205-219.

Kurat, Akdes Nimet; *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Kurat, Akdes Nimet; *Peçenekler*, (2. Baskı), (Yay. Haz. Ahsen Batur), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Kurat, Akdes Nimet; *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, (7. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Kurat, Akdes Nimet; *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı- Rus Münasebetleri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Kushenova, Ganizhamal; *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverainnehir*, (Çev. Sebahattin Şimşir), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Küçükaşçı, Mustafa S.; “Türk Kültürünün Üç Kutsal Şehri: Mekke- Medine- Kudüs” ,*Türk Tarihinin Kadim Şehirleri* (Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksal), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 11-38.

Kütükoğlu, Mühabat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.

Marks, Robert B.; *Modern Dünyanın Kökenleri: 15.Yüzyıldan 21. Yüzyıla Dünya'nın Küresel ve Ekolojik Tarihi*, (Çev. Ulaş Deniz Tümkiye), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Maxim, Mihai; “Romanya”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 35, İstanbul, 2008, ss. 168-172.

Ocak, Ahmet Yaşar; *Türkler, Türkiye ve İslam; Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, (13. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Ortaylı, İlber; *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023.

Ortaylı, İlber; *Türklerin Altın Çağı*, (5. Baskı), Kronik Yayınları, İstanbul, 2020.

Özaydın, Abdülkerim; “Aynicalut”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 4, İstanbul, 1991, ss. 275-276.

Ögel, Bahaeddin; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (7. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Özcan, Ahmet; *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Özcan, Altay Tayfun; *Hazarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Özgüdenli, Osman Gazi; “Karakorum”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. Ek-2, (3. Baskı), Ankara, 2019, ss.22-23.

Özgüdenli, Osman Gazi; “Moğollar”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.30, İstanbul, 2005. ss. 225-229.

Özgüdenli, Osman Gazi; “Ögedey Han”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 34, İstanbul, 2007, ss. 21-22.

Özkan, Murat; “Doğu ve Batı’nın Bilge Menzili: Mavi Kubbeli Semerkant”, Türk Tarihinin Kadim Şehirleri, (Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksal), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 129-148.

Özyurt Ulutaş, Selcen, *Gagauzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Roux, Jean-Paul; *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil -Ayşe Bereket),Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2001

Rubruk, Wilhelm Von; *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk(1253-1255)*, (2. Baskı), (Çev. Ergin Ayan), Kronik Yayınları, İstanbul, 2020.

Saray, Mehmet; “ Altın Orda Hanlığı”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.2, İstanbul, 1989, ss. 538-540.

Sümer, Faruk; *Anadolu'da Moğollar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Şeşen, Ramazan; “Eyyubiler”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 12, İstanbul, 1995, ss. 20-31.

Şeşen, Ramazan; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (11. Baskı), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022.

Şeşen, Ramazan; *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (2. Baskı), Bilge Yayınları, İstanbul, 2020.

Taneri, Aydın;“Harezmsahlar”, *İA*,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, İstanbul, 1997, ss.228-231,

Taneri, Aydın; “Han”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, İstanbul, 1997, ss. 517-518,

Taşağıl, Ahmet; *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, (8. Baskı), Kronik Yayınları, İstanbul, 2022.

Taşağıl, Ahmet; “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, (Haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, ss. 11-28.

Taşağıl, Ahmet; *Eski Türk Boyları; Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.- MS X. Asır)*, (5. Baskı), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021.

Taşağıl, Ahmet; “Hazarlar”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.17, İstanbul, 1998, ss. 116-120.

Taşağıl, Ahmet; *Eski Türk Tarihi: Türklerin Kökeni, Yönetimleri ve Çin ile İlişkileri*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023.

Taşağıl, Ahmet; *Gökbörü'nün İzinde: Kadim Türklerin Topraklarında*, (8. Baskı), Kronik Yayınları, İstanbul, 2021.

Taşağıl, Ahmet; “İdil Bulgar Hanlığı”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları C. 21, İstanbul, 2000, ss. 472-474

Taşağıl, Ahmet; *İlk Türkler*, (2.Baskı), Kronik Yayınları, İstanbul, 2021.

Taşağıl, Ahmet; “Kadim Türklerin Serüveni” *Türklerin Serüveni: Metehan'dan Attila'ya Fatih'ten Atatürk'e* , (Haz. Cansu Canan Özgen), Kronik Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 11-40.

Taşağıl, Ahmet; “Karahıtaylar”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 24, İstanbul, 2001, ss. 415-416.

Taşağıl, Ahmet; “Karakalpaklar”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, İstanbul, 2001, ss. 426-427.

Taşağıl, Ahmet; *Kök Tengrinin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, (20. Baskı), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2022.

Taşağıl, Ahmet; Çift, Pelin; *İslamiyet Öncesi Türkler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022.

Togan, A. Zeki Velidi; *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, (2. Baskı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.

Tosun, Necdet; “Zengi Ata”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.44, İstanbul, 2013, ss. 261-262.

Turan, Osman; *Kunlar ve Eski Türkler*, Hitabevi Yayınları, Ankara, 2014.

Turan, Osman; *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, (5. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

Turan, Osman; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

Turan, Osman; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. (30. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

Türker, Özgür; *Nefesten Taşa, Taştan Kağıda: Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Alim Kitapları, Saarbrücken, 2014.

Türkmen, İlker; *Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hakimiyet Mücadelesi*, (2. Baskı), Berikan Yayınları, Ankara, 2020.

Uyar, Mustafa; *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı(Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Uyar, Mustafa; *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

Yakubovskiy, A. Yu; *Altın Ordu ve Çöküşü*.(3. Baskı),(Çev. Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.

Yavuzcan, Gaye; *Kubilay Han: Nesillerin Atası*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Yuvalı, Abdülkadir; “Daruga”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, İstanbul, 1993, ss. 505-506.

Yuvalı, Abdülkadir; “İlhanlılar”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 22, İstanbul, 2000, ss. 102-105.

Yuvalı, Abdülkadir; “Mengü Timur”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 29, Ankara, 2004, ss. 138.

Yüce, Nuri; “Bulgarlar”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 390-391.

Yücel, Mualla Uydu; “Hazar Kağanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, Ankara, 2002, ss. 781-813.

Yücel, Mualla Uydu; “İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Aid Şahıs İsimleri”, *Tarih Dergisi*, 2004, S.39, ss. 181-212.

Yücel, Mualla Uydu; “Karadeniz’in Kuzeyinde Bilinmeyen Bir Türk Boyu: Berendiler”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, S.1, 2014, ss. 163-188.

Yücel, Mualla Uydu; “Kıpçaklar”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.25, Ankara, 2002, ss. 420-424.

Yücel, Mualla Uydu; “Kuman-Kıpçaklar'ın Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi”, *Bellekten*, 2006, C. 70, S. 258, ss. 252-560.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Merve ATALAY

Eğitim Durumu

Ön Lisans: Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi, Sosyal Hizmetler

**Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
(2019)**

**Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Anabilim Dalı (2023)**